

UOČI ČETVRTE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

Početakom 1943. godine oslabili su napadi neprijatelja iz Prijedora na položaje Prve krajiške brigade. Na to je uticala, pored ostalog, velika hladnoća i visok snijeg. Jedino se oglašavala artiljerija, najčešće u toku noći, da iznurava borce Prvog i Trećeg bataljona na položajima između Sane i Gomjenice, u Pejićima, Usorcima, Tomašici, Busnovima i Maričkoj. Ponekad su danju dolijetali neprijateljski avioni, bacali bombe i nestajali u pravcu Banjaluke. Od bombardovanja nije bilo nikakvih gubitaka.

Zatišje je korišćeno za politički rad, vojničko usavršavanje, za kulturni rad, zdravstveno prosvjećivanje i higijenu. U saradnji s organima narodne vlasti i partijskim rukovodstvima u pozadini, održano je nekoliko narodnih zborova u Pejićima, Tomašici i Busnovima, uz masovno učešće mještana iz sela u trokutu između Sane, Gomjenice i drumu Bronzani Majdan - Sanski Most. Na zborovima su govorili politički komesari bataljona, iznoseći, pored ostalog, kakve uspjehe postiže Narodnooslobodilačka vojska u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika i kakvo je stanje na savezničkim frontovima. Poslije zbora mnogi omladinci, omladinke, čak i neki pioniri, dobrovoljno su se javljali da stupe u redove Prve krajiške udarne brigade.

Borci i narod rušili su uskotračnu željezničku prugu između Prijedora i Sanskog Mosta. Za nekoliko dana pruga je porušena u dužini od 12 kilometara, a šine su bačene u Sanu.

Dok su Prvi i Treći bataljon bili pošteđeni napada, Drugi bataljon, na položajima u Trnovi i Škrljevitij, svakodnevno je vodio manje i veće borbe s neprijateljskim jedinicama koje su pokušavale da se izvuku iz opkoljenog Sanskog Mosta i umaknu prema Bronzanom Majdanu i komunikaciji Banjaluka-Prijedor. Ako im to ne bi uspjelo, neprijateljski vojnici su računali i na manje: da borce Drugog bataljona odbace dalje od grada i da se oslobode neposrednog pritiska. Zapovjedniku neprijateljskog garnizona bili su trn u oku partizanski položaji i rovovi nadomak grada. Odatle je često otvarana vatra, vršeni su napadi, uznemiravana je posada, ometano slijetanje aviona, na poljanu na periferiji grada, koji su donosili municiju, lijekove i hranu. No čim je jedan avion bio oštećen, ostali se više nisu usuđivali da ateriraju. Stoga su posade aviona pribjegle drugom: džakove hrane, lijekove i municiju izbacivale su na poljanu pored grada. Događalo se i to da namirnice i ratni materijal padnu blizu položaja boraca Drugog bataljona i postanu njihov plijen. Jednom prilikom su iz transportnih aviona koji su doletjeli iz Banjaluke tovari hljeba, konzervi i municije izručeni ispred samih rovova boraca Drugog bataljona. Razumije se da su, tako reći, za tili čas postali njihov plijen. Hljev je bio svjež i ukusan pa nisu izostale pohvale boraca upućene neprijateljevim pekarima.

Obavještajnim putem se doznalo da znatnije neprijateljske snage pristižu u Prijedor, da se otuda može očekivati snažniji napad na položaje Trećeg bataljona

i prodor uz obalu Sane. U Štabu Prve krajiške brigade je odlučeno da obavezno treba sprečavati pristizanje pojačanja u Prijedor, napadati uporišta i rušiti željezničku prugu između Banjaluke i Prijedora da bi se tako ometao i onemogućavao saobraćaj vozova s vojnicima i ratnim materijalom. Borcima Prvog i Trećeg bataljona je naređeno da noću 9. i 10. januara likvidiraju neprijateljsko uporište u Omarskoj, na sredini željezničke pruge od Banjaluke do Prijedora: u uporištu se nalazio ojačani njemačko-ustaški bataljon, baterija topova i odjeljenje minobacača. Željezničkom prugom krstario je oklopni voz i mogao je brzo priteći u pomoć uporištu u Omarskoj.

Neprijateljevi vojnici su strijepili od napada i dobro se pripremili za odbranu. Uporište je bilo obezbijedeno kružnim sistemom bunkera, rovova i zemunica, povezanih saobraćajnicama, osiguranih dvostrukim redom bodljikave žice i ponekom nagaznom minom.

Borci Prvog bataljona, s komandantom Perom Đurićem, dobili su zadatak da napadnu bunkere i rovove istočno od uporišta i dobro utvrđenu željezničku stanicu, da pokidaju dio željezničke pruge i onemoguće pristizanje pojačanja od Banjaluke. Borci Trećeg bataljona, sa zamjenikom komandanta bataljona Mirkom Zecom, stigli su uporištu sa zapadne strane da unište prepreke od bodljikave žice, napadnu bunkere i rovove i pokidaju željezničku prugu, te time onemoguće dolazak voza od Prijedora. U napad su krenuli prateći vodovi oba bataljona, s minobacačima i teškim mitraljezima. Pripremljene su i grupe bombaša da se privlače bunkerima i zasipaju ih ručnim bombama. Dva voda Treće čete Trećeg bataljona ostala su na položaju u Pejićima i Usorcima da obezbjeđuju pravac od Prijedora, a vodovi Prvog bataljona u Radosavskoj da štite pravac od Banjaluke.

Bilo je planirano da napad počne nešto prije ponoći, ali su bataljoni kasnili zbog prilične udaljenosti od mjesta napada i nepovoljnih vremenskih prilika, koje su usporavale pokret. Iste večeri je napadao prilično visok snijeg, a potom zavladała velika hladnoća - više od 20 stepeni ispod nule. Prsti boraca su se prosto lijepili za hladni čelik oružja i vladala je zabrinutost kako će ono dejstvovati.

Napad je počeo u 1 čas poslije ponoći. Grupe boraca, snabdjevene klještim a i makazama za sječenje bodljikave žice, ulagale su izuzetne napore da neprimijećene otvore prolaze do bunkera i rovova. Nesmetano su prošle kroz prvi red bodljikave žice, ali su kod drugog otkrivene i zasute ubitačnom pušcanom i mitraljeskom vatrom. Duboki snijeg donekle im je pomogao da uzmaknu od prepreke, a štitila ih je i vatra streljačkog stroja koji je prišao sasvim blizu bunkera i željezničke stanice. Neki vodovi su uspjeli preći željezničku prugu i neprijatelja su tukli s leđa. Od učestalih eksplozija mina i ručnih bombi snijeg i zemlja su se raspršavali na sve strane - ostajali su jedino crni krateri u bijeloj podlozi. Sve to nije pomoglo da se neutrališe vatra iz bunkera, željezničke stanice i drugih zgrada. Jedino je pruga pokidana na više mjesta istočno i zapadno od Omarske. Kada su borci pokušali da šine strovale u jarak zaleđene vode, pored pruge, nekima je hladni čelik ozlijedio kožu dlanova. Sem toga su šine predstavljale ogroman teret i desetina boraca teško ih je mogla izmjestiti iz hrastovih pragova i prenijeti nekoliko metara dalje. Ali na kraju nije bilo razloga nezadovoljstvu, jer je pruga ipak bila potpuno onesposobljena za saobraćaj.

Trošenje municije i zastoj nisu odgovarali borcima i rukovodiocima oba bataljona i zajednički je odlučeno da se juriša na prepreke od bodljikave žice, da se one kidaju makar i pod ubitačnom vatrom i produži na bunkere, rovove i zgradu željezničke stanice. Pozadi četa u napadu donijeti su teški i laki minobacači da iz neposredne blizine, zbog bolje vidljivosti, granatama zasipaju uporište i potpomažu u izvođenju juriša. Na dati znak komandira, borci su potrčali kroz duboki snijeg i neki su se i domogli žičane prepreke. Nevolju je činilo to što su bili uočljivi na bjelini snijega i pogodna meta za nišandžije neprijateljskih puš-

komitraljezaca. Nekoliko boraca je lakše i teže ranjeno i s naporom su izvučeni od spleta bodljikave žice. A po jaucima neprijateljskih vojnika koji su zasuti ručnim bombama u bunkerima i rovovima moglo se zaključiti da ih je više ranjeno.

Komandir minobacačkog odjeljenja Jovan Jakovljevič, nišandžija Dušan Radić, Milenko Đudić i Milan Lajić bili su nezadovoljni zbog toga što su minobacači, uslijed velike hladnoće, znali zatajiti baš u trenucima kada se očekivalo da njihove granate eksplodiraju na krovu bunkera i zgrade željezničke stanice, s čijih je prozora neprestano otvarana paljba iz pušaka i puškomitraljeza. Ni ponovljeni juriši nisu dali očekivane rezultate i moralo se odstupiti. Dok su odmicali od uporišta iz kogaje stalno otvarana paljba, na licima boraca vidjela se tuga za četvoricom palih drugova, koje su nosili da ih, uz dužne počasti, sahrane na seoskom groblju, te za devetnaesticom ranjenih, koji su otpremljeni u bolnicu.

Premda uporište u Omarskoj nije likvidirano, uspjeh je, ipak, postignut samim tim što je bila oštećena i razrušena željeznička pruga. Budući da je osposobljena za saobraćaj tek 18. januara, to je za neprijatelja značilo osmodnevno zadocnjenje u transportu jedinica predviđenih za ofanzivu na širem prostoru Bosanske krajine, Like, Korduna i Banije.

Sredinom januara borci Prvog i Trećeg bataljona bili su izloženi napadu neprijatelja od Prijedora i od komunikacije koja južnim padinama Kozare vodi u Banjaluku. Prvi bataljon se odlučno suprotstavio nadmoćnom protivniku duž rijeke Gomjenice, inače zaleđene i time lako savladljive, duže ga zadržao na pomenutoj liniji i nanio mu izvjesne gubitke. U isto vrijeme su, direktno na Prijedora i Cele, bili napadnuti borci Trećeg bataljona na položaju kod Topića brda, Gaćana, Miljakovaca i Pejića. Naišavši na žestok otpor, neprijatelj nije namjeravao da se vrati na polazni položaj i po cijenu osjetnijih gubitaka. Upotrebio je i artiljeriju i avijaciju samo da bi borce Trećeg bataljona primorao da se povuku. Žestina napada je posvedočila da u ovom rejonu počinju dugotajni ofanzivna neprijateljska dejstva s ciljem da se najprije deblokira Sanski Most, a onda nastavi dalje. Iz časa u čas su artiljerijske granate, a ponekad u isto vrijeme i avionске bombe, pustošile i preoravale pobrđa iznad Sane i Gomjenice. Plašeći se najgorega, pojedine porodice, naročito svi odrasli muškarci, napustile su svoje domove i odlazile prema Podgrmeču, u nadi da neprijatelj tamo neće nikada stići. Položaj su morali napuštati i borci Prvog i Trećeg bataljona. Povremeno su vodili zadržavajuće odbrambene okršaje i odstupali širim prostorom na desnoj obali Sane. Povlačenje nije proticalo u miru uslijed eksplozija artiljerijskih granata i naleta aviona, koji su izviđali, ali i mitraljirali i bombardovali.

Vodeći upornu borbu, nastupajući od Prijedora i Ljubije, jače neprijateljske snage su potiskivale jedinice Pete krajiške divizije, deblokirale Sanski Most i produžile uz dolinu Sane. Tim snagama ubrzo je pristiglo pojačanje i one su pojačale napade da što prije izbiju u rejon Ključa i Bosanskog Petrovca.

U novonastaloj situaciji, Štab Pete krajiške divizije je 18. januara 1943. godine, naredio Štabu Prve krajiške udarne brigade da svojim jedinicama posjedne odbrambene položaje na desnoj obali Sane, na liniji Kamičak-Kozice, da bi spriječile prodor neprijatelja prema Ključu i Bosanskom Petrovcu.

Njemački i ustaški generali su bili skrojili pakleni plan: da prodorom svojih divizija od Bihaća i Bosanskog Petrovca drumom za Ključ i nastupanjem uz dolinu Sane do pomenutog drumu, vatrenim kliještima obuhvate slobodnu teritoriju Podgrmeča, unište partizanske jedinice, bolnice s ranjenicima u Grmeču, organe vlasti, čak i zbjegove žena i djece, a uz put da popale sva partizanska sela. A u narednoj etapi će, kako su to njemački generali predvidjeli lakše opkoliti i uništiti samu glavninu Narodnooslobodilačke vojske, s Vrhovnim štabom, Centralnim komitetom KPJ i drugom Titom, kada se bude povlačila teško prohodnim i snijegom zavejanim terenima od Bihaća do Neretve.

U dvodnevним oštrim borbama, 19. i 20. januara, sa znatno nadmoćnijim neprijateljem, bataljoni Prve krajiške su spriječili njegovu nastupanje kod Kamička i Kozice. I pored toga, pomenuti bataljoni nisu bili u povoljnoj situaciji, pošto je neprijatelj na pravcu Sanski Most, Ključ, Bosanski Petrovac angažovao 717. njemačku pješadijsku diviziju ojačanu 1. bataljonom 202. oklopnog puka, ustaškim i domobranskim snagama, ukupnog brojnog stanja blizu 13.000 vojnika. Takve, brojno jake, neprijateljske snage mogle su relativno brzo potisnuti jedinice Sedme krajiške brigade, otvoriti sebi put za nezadrživo nastupanje prema Ključu, Bravsku, Bosanskom Petrovcu, odsjeći Prvu krajišku brigadu od ostalih jedinica Pete krajiške udarne divizije, omogućiti joj da učestvuje u zatvaranju pomenutog pravca, čak je potpuno opkoliti i eventualno uništiti. Da bi se to izbjeglo, Štab Prve krajiške, na osnovu odobrenja Štaba divizije, uputio je, 20. januara u svanuće, Drugi bataljon na lijevu obalu Sane da posjedne i brani položaje u Vrhpolju, kod oštećenog mosta, da zajedno s Prvim bataljonom Sedme krajiške brigade ne dopusti jedinicama napadača da pređu na lijevu obalu rijeke. Prvi i Treći bataljon Prve krajiške i dalje su zadržani na dotadašnjim položajima, spremni da se hitno, već prema razvoju borbene situacije, prebace preko Sane i upuste u borbu radi zatvaranja ugroženog pravca.

Prema zapovijesti njemačkog generala Benignusa Dipolda, za otpočinjanje napada na pravcu Vrhpolje, Ključ, Bosanski Petrovac, u jutarnjim časovima 20. januara, 717. njemačka divizija imala je u prvom ešelonu 749. grenadirski puk, čiji je 1. bataljon sačinjavao prednji odred i imao zadatak da razbije Drugi bataljon Prve krajiške i Prvi bataljon Sedme krajiške brigade, uspostavi mostobran i omogući uvođenje u borbu motorizovanog odreda, zapravo 2. bataljona pomenutog puka i 1. bataljona 202. oklopnog puka. Potom je njihov zajednički zadatak bio: brzo prodrijeti do Velagića, tu se zadržati po svaku cijenu, sačekati glavninu, zatim užurbano nastupati, zauzeti Bosanski Petrovac do 12 časova, zatim Bravsko, ne ispuštati ih iz ruku i zaštititi kružnom odbranom u viduježa. Komandant pomenute njemačke divizije želio je i više: da jedna motorizovana i jedna tenkovska četa, do 15 časova, zauzmu Vrtoče i odmah ga utvrde za odbranu.

Za 749. njemačkim pukom, u drugom ešelonu, nastupaće 737. njemački grenadirski puk s ciljem da osvoji Kamičak, Hasiće, Velagiće i organizuje kružnu odbranu, a takođe zaposjedne željezničku prugu od Vrhpolja do Kopljenice. Njega će podržavati Haubični artiljerijski puk 717. divizije, dva artiljerijska diviziona 2. gorskog zdruha i eskadrile aviona.

DANONOĆNE TEŠKE BORBE

U dubokom snijegu, po čiji zimi, neispavani i bez dovoljno hrane, borci Drugog bataljona čekali su neprijatelja. Na lijevom krilu borbenog rasporeda bataljona, s naslonom na rijeku Sanicu, bila je Treća četa, do nje Druga i Prva četa, orijentisane prema mostu na Sani, kome su pristizale brojno veće i bolje naoružane njemačke jedinice. Dolinom Sane duvao je ledeni vjetar, a sniježna mećava je toliko gusto sipala daje potpuno oduzimala vidik borcima, komandirima i političkim komesarima. Nijemcima je baš slaba vidljivost koristila da se lakše nađu u rejonu mosta na Sani i pripreme za napad.

Već u 9 časova uslijedio je pravi artiljerijski uragan, streljački strojevi napadača krenuli da odbace borce Drugog bataljona od mosta i omoguće nesmetano dolaženje ostalim svojim jedinicama. I pored nepovoljnih uslova za orijentaciju, komandant bataljona Cvijo Mazalica predložio je komandirima četa da se njihove jedinice pripreme ne samo za odbijanje napada nego i za preduzimanje protivnapada.

U približavanju i otkrivanju neprijatelja veliku je vještinu ispoljio Dragiša Solomun, vodnik Prvog voda Treće čete, koji je iskoristio neravan teren i nepogodu i borce doveo blizu Nijemaca. Vojnici u šljemovima, zaslijepljeni snježnom vijavicom, bili su iznenađeni i zbunjeni kada je uslijedio juriš. Mnogi su oboreni pucnjama iz pušaka i puškomitraljeza, ali i kundacima i noževima. Preživjeli su se grčevito branili i tražili pomoć. To nije ostalo bez odziva, i sasređena vatra neprijateljskog oružja se sručivala u bokove boraca u jurišu. Oni se međutim nisu na to suviše osvrtnali, jer jedina im je želja bila da Nijemce odbiju što dalje od Vrhpolja. U takvom zanosu, u oluji, Nijemce su raspoznavali i vrebali Dušan Mrda, Đurađ Marjanović, Luka Kecman, Savo Stojanović, Pero Kecman, Vlado Banjac, Jovo Topolić, Maksim Marković, Milutin Kecman i drugi. Ostali vodovi Treće čete slijedili su drugove iz Solomunovog voda, došli na jurišno odstojanje i pokušavali se ukliniti u neprijateljev borbeni raspored. Najviše je učinio Drugi vod i Nijemcima nanosio znatne gubitke. Širina osniježene linije fronta izgledala je čudno: bila je izlomljena jurišima i protivjurišima.

Borci Drugog bataljona su žestoko jurišali, ponegdje Nijemce zbacivali s dostignute linije, ali su i oni prelazili u protivnapade ne dopuštajući da budu bačeni u ledenu i brzu Sanu i Sanicu. Nijemci su najviše bili ugroženi od voda boraca predvođenih Dragišom Solomunom, pa su se pregrupisali da ih odbiju. Nisu se usudili da jurišaju dok njihova artiljerija iz neposredne blizine ne razori zaklone u kojima su borci Prvog voda zastali da se ne bi suviše odvojili od ostalih jedinica koje su teže i sporije napredovale. U međuvremenu se mećava prilično stišala. To je išlo naruku njemačkim artiljercima i minobacačlijama da sruče pravi uragan na lijevo krilo Drugog bataljona, najvećma na vod Dragiše Solomuna. Geleri su se zviždeći raspršavali na sve strane, ranjavali borce ščućurene u zaklonima i snijegu. Uslijedio je juriš Nijemaca riješenih da izginu ili da uspiju. Otpor su im pružili ranjeni i zdravi borci. Vlado Banjac, otvorenih rana iz kojih je krv liptala, sačekivao je napadače dok je imao snage i dok mu se svijest nije pomutila. I komandir voda Dragiša Solomun ni stopu nije ustuknuo i pao je smrtno pogođen. Pet rana je zadobio Milutin Kecman, ali se nije povukao iz borbenog stroja. Zacrvenio se snijeg od prolivene krvi Krajišnika, ali Nijemci nisu prošli. Od cijelog Prvog voda Treće čete, samo petorica boraca bili su nepovrijeđeni. U kritičnom trenutku Nijemce su zasuli bočnom vatrom drugi vodovi i zaustavili njihov juriš. Tek tada je ranjenima ukazana pomoć i odnijeti su dalje od vatrene linije. Sutradan su i mrtvi iznijeti i sahranjeni nedaleko od mjesta gdje su pali. Njih trinaestorica su ostali na vječnoj straži u pitomoj sansko-saničkoj dolini, nadomak mrgodnog Grmeča, u čija njedra nisu puštali neprijatelja da pali i žari, da muči, ubija i kolje ranjenike u bolnicama, žene i djecu u zbjezgovima.

Kada nisu uspjeli da frontalnim protivudarom odbace Krajišnike od Vrhpolja, Nijemci su pribjegli bočnom manevru, preko Kljevaca. Uz pomoć tenkova, udarili su u bok i leđa borcima Drugog bataljona i primorali ih da se povuku na nove položaje, na liniju Kamičak-Peći.

Na desnoj obali Sane su Prvi i Treći bataljon, 20. i 21. januara, odbili više napada neprijatelja koji je želio da ovlada njihovim položajima. Napadač je i dalje uporno dovlačio pojačanja, pripremao napade sa zemlje i iz vazduha, uz upotrebu najsavremenijeg oružja i ratne opreme.

Komandant Prve krajiške brigade Vojo Todorović je naredio komandantima bataljona da izbjegavaju, kada je to moguće, frontalne borbe, da danju ometaju nastupanje neprijateljevih jedinica, a noću udaraju u njihove bokove, upadaju u pozadinu protivnika i nanose mu što teže gubitke. Preporučeno je, takođe, da se neprijateljske kolone sačekuju u zasjedi, tako iznenađuju i tuku.

Jednodnevno zatišje u Peći dobro je došlo borcima Drugog bataljona da se koliko-toliko odmore i pripreme za naredne borbe. Sutradan je uslijedilo arti-

Ijerijsko bombardovanje i neprijatelj je pošao u napad. Odbijen je jurišem. Na bojnom polju ostalo je više mrtvih vojnika.

Pošto Prvi i Treći bataljon nisu više, bez velikog rizika, mogli ostati na udaru protivnika na desnoj obali Sane, dobili su narednje Štaba brigade da pređu rijeku i zaposjednu nove položaje. Prvi bataljon je upućen da zamijeni borce Drugog bataljona kod Peći i zadržava nalete protivnika, a Treći je, poslije kraćeg odmora, ubrzanim maršem, na zahtjev komandanta Prvog bosanskog udarnog korpusa Koste Nađa, upućen u Eminovce kod Sanskog Mosta, da zajedno sa Šestom krajiškom udarnom brigadom odbija protivnika u njegovom pokušaju da prođe u Lušci Palanku i Grmeč.

Ujutru, 24. januara, kada su borci Prvog bataljona stigli da preuzmu i brane položaje u Peći, Nijemci su otvorili žestoku artiljerijsku vatru i istovremeno se prikrali na kratku razdaljinu spremni da jurišaju. O tome su komandant i politički komesar Drugog bataljona u izveštaju zabilježili:

»Neprijatelj je uspio da nas iznenadi i naše su se snage povukle sa tog položaja. Naveče i u toku noći naše su se snage smjestile u Ramićima. Toga dana smo imali 13 ranjenih i 2 mrtva druga.«

Štab brigade je tražio da se Nijemcima stane na put, da se stoga napadaju i noću, iznenada, i to na najosjetljivijim mjestima njihovog borbenog rasporeda. Štabovi bataljona, zajedno s komandama četa, odmah su razradili plan noćnog napada na brojnijeg, odmornijeg i bolje naoružanog neprijatelja. Tom prilikom je napomenuto da se mora zaplijeniti izvjesna količina municije, jer se u njoj oskudijevalo, i protivnik natjera u povlačenje.

Mrak se brzo spuštao na predjele pokrivene snijegom. Borci nisu ni primjetili plavkasti pokrov kratkotrajnog sumraka. U napad su krenuli puni nade i vjere u pobjedu nad neprijateljem. Politički komesari, članovi KPJ i SKOJ-a, iako premoreni, neispavani, više gladni nego siti, najbolje su osjetili da bi pobjeda bila pravi melem za sve teškoće i neprospavane noći u posljednje vrijeme. Oni su grabili među prvima da se približe neprijatelju, podstičući i ostale na podvige. Naročito su puškomitraljesci i bombaši bili orni i spremni da se istaknu i ostalim borcima pomognu da lakše satiru nadmoćnog protivnika. Hladnoća je opet smetala i ometala prikradanje neprijatelju. Stoga će izostati jednovremeni udar svih četa, ali... Udar je ipak bio silovit! Neprijateljski vojnici, zatečeni u kućama i na položajima, potpuno iznenađeni bili su primorani da se u neredu povlače, ostavljajući ratnu opremu, municiju i oružje. Odbijeni su nazad punih devet kilometara, nadomak Vrhpolja, odakle su pošli nekoliko dana ranije. Za njima je pokupljena municija, bombe, odjeća i obuća.

Pretrpjevši ozbiljne gubitke, njemačke jedinice nisu bile sposobne da narednog jutra, u uobičajeno vrijeme, po ustaljenoj navici, krenu u protivnapad. Cijelo prijedopodne su se sređivale da u napad pođu u popodnevним časovima. Za to vrijeme borci Prvog i Drugog bataljona posjeli su položaje kod Paunovca i Cigelja kako bi zatvorili pravac prema Bravskom i Bosanskom Petrovcu. Neprijateljske jedinice ih nisu u stopu pratile, već su produžile ka Ključu i sukobile se s bataljonima Četvrte krajiške udarne brigade.

USPJEH TREĆEG BATALJONA

Borci Trećeg bataljona, pod komandom Mirka Zeca i Drage Đukića, čim su stigli u Eminovce, posjeli su odbrambene položaje u Demišovcima, Došenovićima, Vučkovićima, na kosama sjeverno i južno od drumu između Sanskog Mosta i Lušci Palanke. Prethodno se Štab bataljona sastao sa Štabom Prvog bataljona Šeste krajiške udarne brigade s ciljem da usklade sadejstvo, da razrade plan kako da odbiju neprijateljeve napade i preduzmu protivnapad. Prvi bataljon Šes-

te krajiške držao je položaj desno od Trećeg bataljona Prve krajiške brigade, u rejonu Đedovače, zatvarajući pravac Zdena, Dabar i Eminovci.

U jutarnjim časovima, 24. januara 1943. godine, kada je golomrazica uveliko stezala, zagrmjela je neprijateljska artiljerija i doletjeli su avioni da izruče svoj smrtonosni tovar na položaje pominjanih bataljona. Potom je, od Pobrežja i Zdene, uslijedio napad 2. ustaško-domobranskog gorskog zdruga. Razvila se žestoka borba. U jurišima i protivjurišima obje su strane imale osjetnih gubitaka. Naposljetku je neprijatelj zaustavljen i protivnapadom odbačen na polazne položaje.

U ovoj i ranijim borbama 2. ustaško-domobranski zdrug toliko je oslabljen da je izvjesno vrijeme koristio predah da sredi i popuni desetkovane jedinice. Njegova neaktivnost dobro je došla jedinicama Šeste i Prve krajiške brigade da se malo odmore, utvrde odbrambene položaje, snabdiju municijom i hranom i spremne sačekaju naredne napade.

Uviđajući da ustaško-domobranske snage nisu u stanju da odbace jedinice pomenutih brigada, da se prilično kasni u probouju na tome pravcu, komandant 717. njemačke divizije vrši izvjesno pregrupisanje sopstvenih snaga. Svoj 737. puk, ojačan motorizovanim odredom 749. puka i tenkovskim bataljonom, namijenjen dejstvu od Sanskog Mosta prema Ključu i Bosanskom Petrovcu, upućuje na pravac prema Lušci Palanci da zajedno sa 2. ustaško-domobranskim gorskim zdrugom razbije Prvi bataljon Šeste i Treći bataljon Prve krajiške, te produži prema Benakovcu, Srpskim Jasenicama i Bosanskoj Krupi. Na taj način je znatno oslabljena udarna moć njemačkih, ustaških i domobranskih snaga na pravcu prema Ključu i Bosanskom Petrovcu i one su privremeno prešle u odbranu.

S pravom se može postaviti pitanje da lije odluka komandanta 717. njemačke divizije o pregrupisanju sopstvenih snaga omela izvršenje ranije planiranih borbenih zadataka. Po svemu sudeći - nije. Posrijedi je bilo nešto drugo. Procjenom razvoja borbene situacije, Štab 717. njemačke divizije, nesumnjivo je došao do zaključka da će grupisanjem jačih snaga na pravcu Sanski Most-Lušci Palanka postići početni uspjeh, te time primorati Štab Prvog bosanskog udarnog korpusa da jače jedinice, s odbrambenog pravca kod Ključa i Bosanskog Petrovca, uputi u borbe na prilazima Lušci Palanci i Grmeču. U skladu s takvom procjenom, Nijemci su pripremili 1. bataljon 737. puka, 2. bataljon 794. puka i tenkovski bataljon da se, poslije razbijanja Prvog bataljona Šeste i Trećeg bataljona Prve krajiške brigade, hitno prebace prema Ključu i Bosanskom Petrovcu, računajući da su jedinice Pete krajiške divizije, naročito u rejonu Paunovca, znatno oslabljene i da će ih lako savladati. Štab 717. njemačke divizije nije, zapravo, raspolagao podacima da je samo Treći bataljon Prve krajiške otišao prema Lušci Palanci. Procjenu i donošenje odluke zasnovao je, očevidno, na pretpostavci da se cijela Peta krajiška divizija udaljila od Paunovca u pravcu Sanskog Mosta i Podgrmeča, da će samim tim njemačke brzo pokretne jedinice lako izvršiti proboj preko Paunovca i Bravska i osvojiti Bosanski Petrovac.

Pogrešna neprijateljeva procjena bila je izuzetno značajna za jedinice Četvrte i Pete krajiške udarne divizije koje su branile pomenute pravce. Tako je, u stvari, njima omogućeno da vremenski dosta dugo sprečavaju neprijatelja u nastupanju i da mu nanesu ozbiljne gubitke u živoj sili i ratnoj tehnici.

U skladu s odlukom komandanta 717. njemačke divizije, ujutru 25. januara, uslijedio je koncentričan napad njemačkih, ustaških i domobranskih jedinica s ciljem da se uklina u borbeni raspored Trećeg bataljona Prve krajiške brigade. Nijemci, ustaše i domobrani su jurišali duž druma Sanski Most-Lušci Palanka da ovladaju okolnim dominantnim visovima, zatim Fejtovcima, Ljutovikom, Eminovcima, Naglišem, odnosno kotom 556, Liscem, Umcima i Miljevićima. Na udaru se našao i Prvi bataljon Šeste krajiške brigade. Pružajući žilav otpor, organizovano se povlačeći s položaja na položaj, bataljoni su odolijevali cijeli dan, ali se neprijatelj nije osvrtao na gubitke i postupno je napredovao. Uveče je iz-

vršio proboj na spojevima bataljona, ovladao dijelom sela Eminovaca, zaseoci- ma Milojevićima, Đurđevićima i Stuparima, a Treći bataljon Prve krajiške od- bacio je u Gornji Kamengrad i Ljutikovac, zapravo južno od komunikacije Sanski Most-Lušci Palanka. Prvi bataljon Šeste krajiške bio je primoran da se povuče na Lisac, odnosno trigonometar 807 i rub šume kod Stupara.

Štabov bataljona su analizirali nastalo stanje i uvidjeli da bi ako neprijatelj ne bude suzbijen nastale vrlo nepovoljne posljedice po cjelokupnu odbranu na prilazima Grmeču, čime bi bili opasno ugroženi ranjenici u bolnicama i narod u zbjegovima. Jednodušno je odlučeno da se neprijatelj tuče u toku noći i odmah je sačinjen plan napada.

Već u 20 časova streljački strojevi oba bataljona su pošli u obračun s protivnikom. Borci su bili tako pripremljeni da vatru ne otvaraju dok ne stignu na razdaljinu odakle mogu uskočiti u rovove i vojnike likvidirati kundacima i no- ževima. U jurišnom stroju bili su zamjenik komandanta bataljona Mirko Zec, zamjenik političkog komesara Drago Đukić, komandiri četa Nikola Kerkez, Dušan Dodig Knežević, vodnici, politički komesari četa, delegati i desetari. Prva četa, s Nikolom Kerkeзом, ijedna četa Prvog bataljona Šeste krajiške brigade prošle su liniju neprijateljeve odbrane i došle protivniku iza leđa. Druga četa, s Dušanom Dodigom Kneževićem, ustrijemila se silovito na uzvišenje Nagliš i približa- vala prednjem kraju neprijateljeve odbrane. Na borce je sručena snažna vatra, ali nisu ustuknuli i strpljivo su očekivali svoj trenutak. Potom su se, vješto se ko- risteći zemljinim ulegnućima, stali čutke p ibližavati rovovima. Neprijateljskim vojnicima nikako nije ušlo u glavu zašto se ne uzvraća na njihovu pucnjavu i ob- uzimao ih je čudan strah. Treća četa Trećeg bataljona i jedna četa Prvog bata- ljona Šeste krajiške brigade izbile su u bok i pozadinu desnog krila neprijateljeve odbrane. Tada ih je počela tući baterija neprijateljskih topova. Kako su one već bile blizu rovova, granate su prelijetale iznad glava odvažnih ratnika i eksploদি- rale na terenu koji su maloprije prošli.

Bombaši su prvi stigli najurišno odstojanje i eksplozijama ručnih bombi ob- javili su napad na svim pravcima. Zaštekтали su puškomitraljezi, zagrcminjale puške, sijevali su bajoneti i kundaci potmulo udarali. Komandir Kerkez je očis- tio nekoliko rovova i našao se oči u oči s neprijateljskim oficijom. Istovremeno su povukli obarače oružja i pucnji su zaglušno reznuli. Oficir je kriknuo, strova- lio se u snijeg i ostao nepomičan. Ni Kerkez nije ostao neozlijeđen u tom dvo- boju, ali nije napustio borbeni stroj. Čak nije zatražio pomoć bolničara da mu previje ranu, nego je borce bodrio da dalje jurišaju kako neprijateljskim vojni- cima ne bi dozvolili da živi izmiču. Ubrzo je, međutim, ' gubio mnogo kr i izdahnuo.

Umješnost su pokazivali i puškomitra'esci Milan Trivan, Dušan Bosnić, Ste- vo Đaković, Žarko Vučenović, koji su primoravali vojnike da iskaču iz zaklona i bezglavo grabe prema Sanskom Mostu. Rafali su međutim sustizali bjegunce i oni nisu daleko odmakli. Ako bi neki i umakao s čela odbrambene linije, na- lijetao je, iznenađen, na vatru iz pozadine. Preživjelima tada nije preostajalo dru- go nego da uzvikuju da se predaju i ruke dižu iznad glave. Bili su iznenađeni nep- rijateljski artiljerci - i njihovi su topovi umukli. Na bojištu se naizmjenično orilo:

- Nagari!.. Zaokoli.. Razbucaj bandu!..

Za pola časa neprijatelj je likvidiran na dominantnom uzvišenju Naglišu, koti 556, u Eminovcima, a zatim je borba nastavljena na drugim pravcima. Nep- rijateljski vojnici su se žilavo branili i uzimali. Za njima su nesustalo nastavljali borci Prvog bataljona Šeste i Trećeg bataljona Prve krajiške udarne brigade, ne dopuštajući im da se priberu i sređe. Do nogu su potučene 1. i 3. bojna 2. gorskog zdruga, a 2. i 4. bojna toga zdruga, pretrpjevši teške gubitke, bijegom u Sanski Most spasie su se potpunog uništenja.

U borbi je ubijeno 70, zarobljeno 12 i ranjeno više neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjena je sva neprijateljska komora, 4 brdska topa, 13 minobacača, 10 teških mitraljeza, 40 puškomitraljeza, 1 protivtenkovski top, 40 pušaka, 1 radio-stanica, veća količina municije i druge ratne opreme.

U ovom žestokom sudaru život su izgubila 4 borca Trećeg bataljona, a 11 ih je ranjeno.

Nezadovoljan razvojem događaja, ali primoran da prizna poraz, komandant 717. njemačke divizije depešom je obavijestio 26. januara 1943. godine, pretpostavljenog generala Litersa da je 2. ustaško-domobranski gorski zdrug u rejonu Eminovaca potpuno razbijen, a da je 749. njemački puk u selu Ramićima pretrpio znatne gubitke. Da bi se donekle sredio prorijeđeni 749. puk, Liters je naredio da se njegove jedinice popune preživjelim ustašama i domobranima njihove 2. i 4. bojne.

Podvig boraca Trećeg bataljona Prve krajiške je krunisan pohvalom koju im je lično uputio vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, zatim pohvalom Štaba Prvog bosanskog udarnog korpusa i Štaba Pete krajiške udarne divizije.

Poslije prikupljanja i evakuacije ratnog plijena, borci Trećeg bataljona su došli u Eminovce da se odmore, a položaje prema Sanskom Mostu držali su borci Prvog bataljona Šeste krajiške udarne brigade. Odmor je, međutim, odmah bio prekinut. U jutarnjim časovima 26. januara, 737. grenadirski puk 717. njemačke divizije, popunjen sa 1.000 tek pristiglih njemačkih vojnika, te nekoliko stotina ustaša i domobrana, podržan tenkovima, avionima i jakom artiljerijskom vatrom, je žestoko napao i potisnuo Prvi bataljon Šeste krajiške od komunikacije Sanski Most-Lući Palanka i produžio prema Benakovcu i Srpskim Jasenicama. U takvoj situaciji Štab Trećeg bataljona samoinicijativno je odlučio da neprijatelja napada i ometa njegovo nastupanje.

Čete su odmah krenule da sustignu neprijateljsku kolonu, da je ugroze s boka i začelja. Borba se rasplamsala oko 9 časova. Nijemci su se vješto branili manjim snagama, uz podršku tenkova, dok je njihova glavnina nezadrživo žurila u Benakovac.

Sutradan su se jedinice 737. njemačkog grenadirskog puka sastale u Srpskim Jasenicama s dijelovima 369. njemačke divizije, koji su pristigli iz pravca Bosanske Krupe. U borbu s pominjanim neprijateljskim jedinicama upustile su se Druga i Peta krajiška udarna brigada, koje su usiljenim maršem došle sa područja Kozare, a Treći bataljon Prve krajiške se vratio na položaje prema Sanskom Mostu, tu odbijao manje napade protivnika i ostao do početka februara. Potom se uputio u sastav brigade i 4. februara stigao u Bravsko.

NA PAUNOVAČKO-CIGELJSKOM POLOŽAJU

Na zatvaranju pravca Sanski Most, K juč, Bosanski Petrovac, u vremenu od 20. do 27. januara, bile su angažovane Prva i Sedma krajiška udarna brigada, obje bez jednog bataljona. One su vodile uporne odbrambene borbe, ne dopuštajući neprijatelju da ostvari svoju zamisao i brzo prodre u Bosanski Petrovac.

Položaje na Paunovcu i Cigelju, od 27. januara do 8. februara, branilaje glavnina snaga Pete krajiške udarne divizije. Brigade su imale ovakav raspored i zadatke:

Prva krajiška, bez Trećeg bataljona, držala je položaj u zahvat komunikacije za Bosanski Petrovac, na težištu odbrane cijele divizije i linije Paunovac-Cigelj, da u sadejstvu s Prvim bataljonom Sedme i Trećim bataljonom Četvrte krajiške udarne brigade, odsudnom odbranom i protivnapadima, ne dopusti jedinicama 717. njemačke divizije da prodru u Velagiće, Bravsko, Ključ, Ribnik i Bo-

sanski Petrovac i spoje se s jedinicama 7. njemačke SS-divizije »Princ Eugen«, koje su napredovale od Slunja i Bihaća;

Sedma krajiška udarna brigada, bez Prvog bataljona, smijenila je jedinice Četvrte krajiške udarne brigade na prostoru Sitnica-Mrkonjić-Grad i zatvorila pravac prema Banjaluci i Jajcu. Njen Prvi bataljon je zadržan da i dalje brani pravac Ključ-Ribnik;

Četvrta krajiška udarna brigada, poslije ustupanja položaja jedinicama Sedme krajiške, ubrzanim maršem je stigla da brani pravac Ključ-Bosanski Petrovac. Već 27. januara njen Treći bataljon je posjeo položaje na uzvišenjima kod Vojića, na desnom krilu Prve krajiške brigade. Prvi, Drugi i Četvrti bataljon, zajedno sa prištapskim jedinicama, pristivali su jedan za drugim, zauzimali položaje u rejonu Hasića i Vojića, uspostavili vezu i ostvarili sadejstvo s jedinicama Prve krajiške, uspješno branili pomenuti pravac i odbijali napade neprijatelja.

Na planinskom zemljištu, pogodnom za odbranu, pokrivenom gustim zimzelenim i listopadnim drvećem, odbrambeni položaji Pete krajiške divizije na Paunovcu i Cigelju brzo su i dobro utvrđeni kombinacijom rovova, teško prolaznih prepreka od porušenih stabala, skloništa, zaklona i protivtenkovskih mina na pravcima gdje su očekivani tenkovi. Cijelom dužinom kroz Paunovac drum je bio porušen i zapriječen-praktički je bio neupotrebljiv. Na tako pogodnim položajima jedinice Pete krajiške udarne divizije su prešle u odsudnu odbranu, izložene žestokim udarima, naročito danju, neprijateljske artiljerije i avijacije. One su uspješno odolijevale nadmoćnim njemačkim snagama, odbijale ih nazad, sprečavale da ne prođu preko Paunovca i Cigelja i tako otvore sebi put za Bosanski Petrovac. Iz odbrane se često prelazilo u protivnapad, uglavnom noću, kada su bataljoni Prve i Četvrte krajiške brigade iznenađivali neprijateljske jedinice i nanosili im ozbiljne gubitke. Kombinovano vođenje odbrambeno-napadnih borbi dovelo je dobro uvježbane i brojno jake njemačke jedinice u takvu situaciju da nikako nisu bile kadre da u planiranom roku, izvrše postavljene zadatke.

U vrijeme devetnaestodnevnih teških odbrambeno-napadnih dejstava, Štab Pete krajiške udarne divizije bio je u Bravskom i rukovodio svim tim složenim operacijama. Komandant divizije Slavko Rodić i politički komesar Ilija Došen nalazili su se veoma često, a naročito pri svakom jačem napadu neprijatelja, zajedno s komandantima, političkim komesarima i članovima štaba brigada u prvim odbrambenim linijama kako bi pronašli najpovoljnija rješenja i osujetili namjere neprijatelja. Često su održavani zajednički sastanci Štaba Pete divizije sa štabovima Prve i Četvrte krajiške brigade. Tom prilikom su razmatrane sve mogućnosti odbrane i odlučivano je kako izvoditi borbena dejstva, osobito kako se pripremiti i izvoditi noćne napade i protivnapade, koji su za sigurnost i stabilnost odsudne odbrane bili od prvorazrednog značaja. Ujedno je stalno brinuto da se poboljšaju uslovi smještaja i ishrana boraca, da se zbrinjavaju ranjenici i bolesnici, odnosno da se pravovremeno evakušu sa ugroženih područja.

Zdravstveno stanje u Prvom i Drugom bataljonu nije bilo najoolje: borci su ispoljavali znake zamora, neki su oboljeli i dobili visoku temperaturu, a bilo je i više promrzlih. Sada se pokazalo kakve je posljedice ostavio višednevni boravak pod vedrim nebom na čiči zimi, naročito noću, kada se živa u termometru spuštala gotovo i do 30. podeoka ispod nule. Pojedinim borcima su stopala nogu toliko promrzla i otekla da ih nisu mogli rastaviti od obuće. Pojavio se i novi neprijatelj-tifus. S nogu je najprije oborio zamjenika političkog komesara bataljona Gojka Kusonjića, razboritog i odvažnog čovjeka i prvoborca, jednog od organizatora ustanka u Miljakovcima, Gaćanima i Čeli, na domaku Kozare. Nešto ranije rukovodioci brigade su upozoreni na pojavu opake bolesti u Bravskom i drugim selima i da se o tome strogo povede briga. Predostrožnost je bila na visini, borci neće masovno oboljevati, ali ih tifus u većini neće mimoići i nešto kasnije.

U toku dana, 27. januara, primijećena je znatna aktivnost neprijatelja u Velagićima, na raskrsnici puteva za Gornju i Donju Sanicu, Ramiće i Bosanski Petrovac, puteva kojima je nešto ranije ovladao. U Velagićima i Ramićima vidjele su se stotine konja kako prenose namirnice, municiju i drugi ratni materijal u obližnje rovove i na vatrene položaje artiljerijskih oruđa. Njemački vojnici su užurbano opravljali drum i uklanjali razne prepreke. Sve je to ukazivalo da se neprijatelj ozbiljno priprema da napada prema Bravskom, Bosanskom Petrovcu, Ključu i Ribniku. Predviđanje se obistinilo istog dana u popodnevnom časovima, kada je jači prednji neprijateljski odred prešao u napad da ovlada visovima istočno i sjeveroistočno od Hasića i Vojića da bi time osigurao lijevi bok svojih glavnih snaga koje su djelstvovale u zahvatu komunikacije od Velagića za Bravsko. Pomenuti odred je dočekaao Treći bataljon Četvrte krajiške i primorao ga, u viščasovnoj oštroj borbi, da se povuče na polazne položaje. Neprijateljske jedinice su zanočile u rejonu Velagića i Ramića.

Proučavajući nastalo stanje, Štab Pete krajiške divizije i Štab Prve krajiške brigade su zaključili da neprijatelj užurbano priprema žestok napad s težištem na pravcu Velagići-Bravsko, da njegova artiljerija i avioni smišljeno siju granate i bombe. Suočeni sa tako ozbiljnom situacijom, znajući daje 749. njemački puk ojačan jednim bataljonom 737. njemačkog puka 717. njemačke divizije, dijelovima 2. brdske ustaško-domobranske brigade, dovedenim od Sanskog Mosta i Lušci Palanke, tenkovskim bataljonom 202. njemačkog oklopnog puka, artiljerijom i avijacijom, pomenuti štabovi su tražili načina kako da se jedinice Prve i Četvrte krajiške i Prvi bataljon Sedme krajiške brigade suprotstave nadmoćnom neprijatelju i odole napadima. Najprihvatljivije je bilo da se dobro organizuje i vješto izvede noćni protivnapad, neprijatelju nanesu ozbiljni gubici, te tako za kraće ili duže vrijeme osujete njegove namjere da prođe u Bosanski Petrovac. U skladu s tom zamisli donijeta je odluka da Prvi i Drugi bataljon Prve krajiške, uz demonstrativne napade Prvog bataljona Sedme i Trećeg bataljona Četvrte krajiške brigade, s ciljem da za sebe vežu znatnije neprijateljske snage, naročito u Ramićima, napadnu i potuku protivnika u Velagićima.

Napad je uslijedio noću između 27. i 28. januara. Komandiri i politički komesari četa, vodnici i delegati vodova, desetari, solidno su pripremili borcu da nečujno uđu u Velagiće i iznenade protivnika. Borci su se umješno i vješto, po mraku, prikrali bokovima neprijateljskog borbenog rasporeda, zgrabili i likvidirali stražare. Nekoliko vodova se takođe nečujno prokralo u dubinu utihlog sela, u kome se nije čuo ni lavež pasa, jer su ih borci umirili i pripitomili hljebom i mesom iz skromne zalihe u svojim torbama. U nekim dvorištima, po sokacima, na drumu koji prolazi kroz selo, svuda su bila artiljerijska oruđa i borna kola. Po tome se vidjelo daje u Velagićima zakonačila kombinovana neprijateljskajedinicajačina, možda, jednog puka. Umorni vojnici spavali su dubokim snom, čak bez pojačanih straža i patrola.

Pažnju puškomitraljesca Mile Kecmana Dike i Drage Solomuna Crnog je privuklo žmirkanje svjetla u prozorčetu seoske kuće i odjednom su pozeleli da privire unutra. Dika je pomoćnika povukao za rukav i puzeći su zajedno krenuli, budno motreći da ih nešto ne iznenadi. Lako su preskočili ogradu od dasaka i zadržana se daha pripili uza zid. Iznutra su se čule nerazumljive i potmule riječi, a isprijeka, iz štale u dnu dvorišta, Irktanje konja. Dika se dosjetio daje to neprijateljska komora. Odmah je cijev puškomitraljeza isturio naprijed i prišao prozorčetu. Četvorica vojnika, pored svjetla lojanice, sjedeli su skrštenih nogu na prostrtom čebetu i igrali karte.

- Presješće im kartanje - šapnuo je Dika, željno očekujući da se oglasi oružje komandanata bataljona Borka Arsenića i Cvije Mazalice - ugovoreni znak za početak napada.

U grozničavom očekivanju, dok se osvrtao prema drugovima pritajenim u blizini, Dika začu iskašljavanje i bat koraka u stiješnjennoj prostoriji. Jedan vojnik je ustao i golglav pošao napolje.

- Otkriće nas prije vremena - promrsio je pomoćnik.

- Ne beri brigu. Srediću ga golim šakama. Pridrži mi puškomitraljez.

Dika se približio čošku kuće, dva metra dalje od ulaznih vrata, i čekao. Njegovi nemirni prsti su ličili na kandže pripremljene da se zariju u živo meso. Pomoćnik je stao iza njegovih leđa, s puškomitraljezom na gotovs, da u slučaju potrebe pomogne, paljbom ili kundakom. Vojnik je prekoračio prag i uputio se štali da obide konje. Tiho je zviždukao i nehajno koračao s rukama u džepovima pantalonu. Nije imao oružje. Dikaje potrčao što je brže mogao, začas ga sustigao, skočio mu na leđa i čvrsto ga stegao oko vrata. Iako je pokušao da se istrgne iz nemilog zagrljaja, Nijemac nije uspio ni pisnuti. Savladan je snažnim udarcem pesnice u sljepoočnicu i tako onesviješten je i ostavljen na snijegu...

U blizini se baš tad oglasila strojnica. Njenu pucnjavu nadjačale su puške, puškomitraljezi, bombe... Dika i njegov pomoćnik su utrčali u kuću da spriječe njemačke vojnike da se dograbe oružja.

U selu, u neprijateljskom logoru, nastalaje prava pohara. Bombe su ulijetale u seoske kuće, eksplozijama ubijale i ranjavale pospane vojnike. Poslije eksplozija se razlijegala brza paljba, povici, trčanje za vojnicima koji su neodjeveni zaždili kroz duboki snijeg, ali nisu daleko stizali. Puškomitraljezac Rade Kević je uzeo na nišan seoski put i nikog nije pustio da izmakne prema Vrhpolju. U jurišu se isticao i Drago Grubiša, komandir čete, požurujući borce da neprijatelju ne dozvole da se pribere i sredi. Njemački vojnici su ipak prebrodili prvu krizu i organizovanije se počeli braniti. Na njihova vatrena gnijezda nesustalo su kidisali Mile Prolić, Miloš Vuković, Draško Gavranović, Pero Kojić, Milenko Stupar, Petar Mrda, Draško Popović, Simo Kojić i drugi. Pod borna kola i topove bacani su svežnjevi ručnih bombi, a takođe su vađeni zatvarači i razbijane nišanske sprave na teškim oruđima. Nedostajao je eksploziv da se uništi i više. Borci nikako nisu mogli prežaliti to što nemaju eksploziva da potpuno razore tenkove i artiljerijska oruđa i to su neraspoloženje iskazivali komandirima četa i vodova.

- Ne treba žaliti - smirivao je grupu drugova Ljubomir Jajčanin Bijeli.
- I ovako smo bandu dobro sredili.

U blizini su bila druga konačišta neprijateljskih jedinica i pomoć im je mogla svakog časa pristići. Stoga su komandanti bataljona naredili da se uzima oružje i municija i krene na polazni položaj. Borci su ponijeli sanduke municije u kojoj se oskudijevalo, bombe, puške i puškomitraljeze. I žurno su gazili duboki snijeg da bi prije dana izmakli na Paunovac.

O porazu 749. njemačkog puka, stotinama mrtvih i ranjenih vojnika, uništenoj komori, izgubljenom oružju, municiji i ostaloj ratnoj opremi, njegov komandant, u depeši upućenoj komandantu 717. njemačke divizije, naglasio je ovo: »Noćnim napadom partizana puk je razbijen i kao takav ne postoji«.

Naredna tri dana neprijatelj nije preduzimao napade na položaje Prve krajiške udarne brigade. Zastoj je bio posljedica pretrpljenog poraza u Velagićima i Ramićima. Dani bez borbe bili su posebno značajni za borce Prvog i Drugog bataljona. Sad su se mogli odmoriti u zaklonima od sirovih debala i zimzelenog granja i mirnije se pripremiti za predstojeće borbe...

Baš u to vrijeme u Drvaru je održano komandantsko savjetovanje, pod rukovodstvom vrhovnog komandanta druga Tita. Trebalo je razmotriti nastalu situaciju i usvojiti plan narednih operacija Narodnooslobodilačke vojske. O tome je Košta Nađ, komandant Prvog bosanskog udarnog korpusa, u već pominjanoj knjizi, zapisao i ovo:

»Na savetovanju poslednjeg januarskog dana 1943. godine drug Tito je izneo osnovne konture svog plana oranzive prema Neretvi. Govorio je o tome kako

Operativna grupa Vrhovnog štaba treba prodrjeti u istočne predele zemlje. Ja sam dobio zadatak da obezbedim ofanzivu Operativne grupe, da sa svojim divizijama i odredima čvrsto držim položaje dok se narod i ranjenici, kojih je iz dana u dan bilo sve više, ne evakušu. Na svim pravcima bili smo strahovitim snagama napadnuti. Preko 120.000 neprijateljskih vojnika nadiralo je...

Na savetovanju je drug Tito ponovo govorio o Krajini i njenom narodu. Kaže:

'Ja vjerujem da će Prvi bosanski korpus izvršiti sve zadatke i osigurati mogućnost proleterskim divizijama da izbiju na Neretvu'...

U to vrijeme Krajini je zbog njene 'upornosti, dosljednosti davao veliko priznanje'. Govorio je kako 'dosljednost Krajišnika u ovoj borbi daje primjer i ostalim krajevima naše zemlje da isto tako odlučno i uporno nastave svoju borbu protiv okupatora i svih izdajnika'. Bili smo ponosni i mi koji smo na svoj način postali Krajišnici, deleći njihovu sudbinu, kad je drug Tito govorio: 'Krajiški borci zauzimaju jedno od prvih mjesta, kako po svom junaštvu tako i po svojoj izdržljivosti. Naše krajiške brigade izvršavaju bez pogovora i najteže zadatke... Isto tako divne primjere kakve pokazuju naši krajiški borci na frontovima, pokazuju i naša krajiška omladina i naše krajiške žene u pozadini'...

Titovo ogromno povjerenje i priznanje, Krajišnici su morali opravdati u još težim i ljućim bojama.

Na paunovačko-cigeljskim položajima bataljoni Prve i Četvrte krajiške udarne brigade imali su 31. januara neobično težak dan. Na njih se sručila ubitačna vatra sa zemlje i iz vazduha negdje oko 9 časova. Uzvišenja su se tresla od brojnih eksplozija. Položaje Prvog i Drugog bataljona nadlijetali su avioni, izručivali bombe i tukli iz mitraljeza. Ni ovom prilikom nije izostala dovrtljivost boraca. Koristili su stoljetna stabla, pratili avione u niskom letu, stalno se okretali oko drveća i zaklanjali od mitraljeskih rafala iz vazduha. Mitraljiranje su izdržali gotovo neozlijeđeni. S bombama je, međutim, bilo teže - doletjele bi i zagrmjele iznad glava boraca, u krošnjama ogoljelih stoljetnih stabala, a onda bi se geleri raspršili na sve strane. Pa i u tako opasnim i neugodnim trenucima, borci su nalazili najbolje rješenje - skrivali se u nanosima snijega, tako izbjegavali smrtnu pogotku i ranjavanje. Bombardovanje i mitraljiranje iz aviona bili su uvod u još žešći, i to kombinovani napad. Računajući da im je napredovanje donekle olakšano, oko 2.000 neprijateljskih vojnika, uz snažnu podršku tenkova i artiljerije, prosto su preplavili prilaze Paunovcu i neprekidno otvarali vatru. Na takvu njihovu osionost je uslijedilo naređenje komandanta brigade Voje Todorovića: da se brani svaka stopa slobodne partizanske teritorije i neprijatelj ne pusti da prođe prema Bravskom.

- Ako bismo neprijatelja propustili - objašnjeno je borcima - opkolio bi partizanske jedinice u Grmeču, zagospodario slobodnom teritorijom Podgrmeča, poubijao sve živo, u pepeo pretvorio partizanska sela i zaseoke.

Borci su shvatili ozbiljnost upozorenja i čutke se zarekli da neće uzmaći ni ispred tako nadmoćnog i ostrvljenog protivnika. A granate su naizmjenično dolijetale, završavale u krošnjama drveća, na obližnjim proplancima. Geleri su zviždeći sjekli granje i cvrllućući gasnuli u nanosima snijega. Čulo se klopanje tenkovskih gusjenica. Čelične grdosije su stigle do stabala poobaranih preko drumu i zastale - tu prepreku sad nisu mogle zaobići. Iz njihovih topovskih cijevi granate su češće odlijetale na planinski prevoj, podbacivale i prebacivale zaklone boraca Prve i Četvrte krajiške brigade. Za borce je veću opasnost predstavljala paljba artiljerije iz rejona Ramića, čije su granate umjele zaredati i uzduž položaja. Uz to, čim bi ona za trenutak zaćutala, pravi buljuk njemačkih vojnika silovito bi krenulo ne štedeći municiju. Dočekivani su vatrom kakvoj se nisu nadali i brzo su okretali leđa, ostavljajući mrtve i ranjene da bespomoćni traže pomoć. No gubici nisu vojnike obeshrabrivali i ponovo su jurili. Tako je potrajalo

do sumraka. A onda, ne usuđujući se da i zanoće na dostignutoj liniji, Nijemci su se ipak povukli.

Premoreni borci željno su čekali da siđu u bajte i prilegnu. Mnogi su, promrzli, cupkali u mjestu i duvali u šake. Duž položaja Drugog bataljona je naišao komandant Cvijo Mazalica i upitao:

- Šta je, drugovi? Jeste li mnogo umorni?

- Kako ne bi bili! Cio danje grmjelo. Evo, zemlja je svuda preorana od eksplozija - pokazao je borac Nikola Drobac crne kraterne od eksplozije bombi i granata. - Ko zna kako će ujutru biti?...

- Biće dobro ako odmah krenemo na neprijatelja. Tiho, i nečujno. Nanijećemo mu poraz i ostaviće nas duže na miru.

Komandant je provjeravao kakvo je raspoloženje boraca da napadnu neprijateljski bivak u Ramićima. Na njihovim licima je primijetio iznenađenje i čuđenje, ali niko nije rekao da ne bi izdržao u noćnom okršaju...

S komandantom brigade Vojom Todorovićem razrađen je plan protivnapada i čete su krenule prema Ramićima. Kao prethodnih dana, neprijateljski vojnici su i ovaj put bezbrižno zanoćili u seoskim kućama. Čak ni mrtve koji su nekoliko časova ranije izginuli u pokušaju da osvoje Paunovac, nisu sahranili, već su ih smjestili u seoske štale i pokrili šatorskim krilima, s namjerom da ih sutradan prevezu u Sanski Most. Najvažnije je, dakle, bilo da se njemačke straže nadmudre i nečujno savladaju, zatim uleti u seoske kuće i likvidiraju usnuli vojnici. Takvu brigu, na pravcu nastupanja Treće čete Prvog bataljona, uzeo je na sebe komandir voda Miloš Deretić, uz pomoć borca Milutina Ružičića, koji je znao njemački jezik. Njih dvojica su išli ispred voda boraca i približili se njemačkom stražaru. Za trenutak su zastali i upitno se pogledali.

- Šta ćemo sad? - upitao je Ružičić stežući napunjeno oružje.

- Neka drugovi zastanu i čekaju, a mi ćemo stražaru. Kad nas on zaustavi, objasnićeš da smo njemački vojnici. Ako se Švabo uzmuva i potegne oružje, brću brži, presječu, ga rafalom - objasni Deretić.

Obojica su ustali iz zaklona i slobodno koračali. Njemački stražar ih je primijetio kada su prišli sasvim blizu i viknuo:

- Halt!

- Stali smo - uzvratilo je Ružičić na njemačkom i objasnio da su njih dvojica njemački vojnici.

Stražar im je, ne sluteći ništa, dopustio da priđu, a onda se Deretić odmah, ne časeći, bacio na njega i učutkao ga. Ružičiću je doviknuo da borcima cijelog voda i čete javi da požure i uskaču u seoske kuće. Trideset bombaša trkom se stuštilo na kuće u kojima su spavali njemački vojnici. U noći su snažno zagruvale eksplozije. Mnoge su se zgrade, ostavši bez zidova, rušile. Bunovni i unezvjereni njemački vojnici su skakali da dograabe oružje i pokošeni padali.

U noćnom napadu na neprijatelja u Ramićima, jedinicama Prve krajiške sa dejstvovale su jedinice Četvrte krajiške brigade, koje su protivnika ugrožavale i tukle u Vojićima i Velagićima.

U borbi je razbijen jedan bataljon 749. njemačkog puka, čiji su gubici bili oko 100 mrtvih, 17 zarobljenih i više ranjenih vojnika, podoficira i oficira. Zaplijenjeno je 30 pušaka, 2 puškomitraljeza, 120 ručnih bombi, dosta municije i razne ratne opreme. U svom dnevnom izvještaju Nijemci su, pored ostalog, napisali da im je poginuo komandant tenkovskoog bataljona 202. oklopnog puka.

U pomenutoj borbi život su izgubili 3 borca Prve krajiške brigade, a 2 borca su ranjena.

Zbog teških gubitaka u rejonu Ramića neprijatelj nije bio sposoban da preduzima planirane napade na Paunovac i Cigelj. Zato je dovodio pojačanja i popunjavao desetkovane jedinice.

Borci Prvog i Drugog bataljona su i naredne noći pošli na Ramiće da protivniku zadaju udarce. Pretpostavljajući šta ih još može snaći, vojnici su budni čekali u rovovima pored seoskih kuća. Poslije kratkotrajnog okršaja borci su se povukli na polazne položaje.

Neprijatelju nikako nije išlo u račun da nemoćan tapka u mjestu, da se više od osam dana zadržava ispred Paunovca i užurbano se pripremao da planirano energičnije ostvaruje. Pripreme su donekle prikrivane naizmjeničnim naletima aviona koji su bombardovali i uznemiravali borce Prve krajiške udarne brigade na Paunovcu i Cigelju. Bili su to neprijatni i teški časovi. Na žalost, brigada nije raspolagala protivavionskim oruđima kojima bi ometali i onemogućili dejstvo aviona koji su po cio dan, u niskom lijetu, uz zaglušno zavijanje naročito ugrađenih sirena za psihičko zastrašivanje, kružili iznad glava iznurenih boraca, ispaćenih neredovnom ishranom, hladnoćom i nespavanjem. Nevolje su ipak zaboravljane i na jedno se stalno mislilo: da se neprijateljski vojnici umješno sačekaju i odbiju.

Ujutru 5. februara, oglasila se i neprijateljska artiljerija. Granate su toliko gusto padale da se na položajima Prve i Četvrtke krajiške udarne brigade gotovo ništa vidjelo nije. Teže ranjenih i mrtvih nije međutim bilo. Borci su se snalazili tako što su se poslije eksplozije granata sklanjali u crne kraterе, i tu primireni ostajali dok najgore ne progri. Neprijateljski vojnici koristili su dejstvo svoje artiljerije i oprezno se približavali na jurišno odstojanje. Na vrijeme su primijećeni i uzeti na nišan. Komandirima četa i vodovaje naredeno da se vatra ne otvara dok napadač ne pride toliko blizu da promašaja ne može biti. Pripremljene su i ručne bombe da stvore neprelaznu prepreku.

Sa šljemovima na glavama, grabeći kroz duboki snijeg, vojnici su neposredno otvarali vatru i željeli se ukliniti u borbeni raspored Prvog bataljona. Ponekad su zastajkiivali, začuđeni što na njihovu paljbu niko ne uzvraća. Gledali su najprije pravo, a potom lijevo i desno. Vjerovatno su već pomišljali i na to daje uragan njihove artiljerije primorao bataljone Prve krajiške da napuste Paunovac i umaknu u teško prohodne i zavijane gudure Grmeča. Uprkos svemu, nastupali su i dalje vrlo obazrivo, podržavajući jedni druge i sipajući rafale na greben kome su težili.

- Neka se još približe! - prokolalo je upozorenje komandanta bataljona.

Oči boraca netremice su gledale preko nišana. Od napetog iščekivanja, branioći pažnju nisu ni obraćali na fijuke kuršuma. U šakama su grčevito držali ručne bombe. Neprijateljskim vojnicima je preostalo da učine još samo dvadesetak koraka da se nađu oči u oči s borcima u čiji su se borbeni raspored namjeravali ukliniti. I tada su najednom zagrominjale ručne bombe Krajišnika. Vojnici su zaronili u snijeg. Potom je uslijedila neujednačena paljba. Nijemci nisu uzmakli. Na paljbu su odgovarali istom mjerom gotovo i ne brinući o gubicima. Potom su skočili da se jurišem domognu dominantnog položaja. Počela je borba prsa u prsa. Marko Goronja, kome je nestalo municije i bombi, uhvatio se ukoštac s prvim vojnikom. Dugo su se gušali u dubokom snijegu. Marko je pobijedio, s otetim automatom raspalio u bok neprijateljevom pojačanju koje je naišlo iz jedne udoline.

Desetar Ostoja Đuričić imao je opasnijeg protivnika i nikako ga nije mogao oboriti. Obojici je u tuči ispalo oružje i zaronilo u snijeg. Nijemac je najprije pokušao da upotrijebi bajonet, ali gaje u gušanju ispustio. Đuričić mu je tada zadao udarac u lice. Vojnik je nešto muklo prosiktao i obojica su pali. Dušan Todić, koji se našao u blizini nanišanio je u napadača, ali nije pucao plašeći se da ne povrijedi Ostoju.

- Izmakni se nekako - vikao je Todić.

- Ne mogu se iščupati - prostenjao je Ostoja i pri tom osjetio je oštar bol u mišici ruke.

Todić mu više nije mogao pomoći, jer se i sam uhvatio ukoštac sa vojnikom koji je iskočio iza jednog sniježnog nanosa. I dok se duž položaja oružje neprestano oglašavalo, desetar Đuričić se upinjao iz sve snage da se iskobelja iz nemilog zagrljaja uhranjenog Nijemca. I kad se već gotovo istrgao, posrnuo je uboden nožem. No onda je Švabu šćepao zubima za mišicu. Od silnog bola, vojnik je ispuštio nož i počeo se braniti golim rukama. Đuričić je bio snalažljiviji i spretniji, prvi je dograbio nož i najposlije se oslobodio napadača. Njemački vojnici su bili odbijeni, ali se nisu povukli. Iz daljine su pripucavali i moglo se očekivati da će ponovo napasti. Zamjenik komandanta brigade Stevo Rauš procijenio je da je udaru najviše izložena Treća četa Prvog bataljona, da su njeni redovi donekle prorijedeni uslijed toga što je bilo ranjeno i kontuzovano više boraca, te da je treba pojačati Prvim vodom Druge čete. Pomeranje se ubrzo pokazalo korisnim i opravdanim, jer su njemački vojnici pošli istim pravcem i sa istom namjerom - da se uklone u položaj Prvog bataljona, da poslije bočnom vatrom pomažu svojim jedinicama koje su frontalno nastupale i zastale dočekane vatrom iz bijelih busija. Na položaj su došli kuvari, konjovoci, kuriri, svi koji su mogli pomoći da se odbija napad. Kvar Miloš Stijak se pripio uz mahovinasto drvo i dobro nišanio. Sa nekoliko hitaca primorao je pripio vojnika pod šljemovima da se puzeći vrata u zaklon i odvuku teški mitraljez.

Juriši i protivjuriši nisu prestajali do sumraka. A tada se začula žestoka pucnjava u neprijateljevoj pozadini. Niko nije tačno znao šta se tamo događa. Obuzeti strahom da su, možda, opkoljeni, Nijemci su se počeli udaljavati od Paunovca. Utoliko brže što je vod boraca Treće čete Prvog bataljona samoinicijativno krenuo za njima tukući ih vatrom u leđa. Vojnici su zanoćili bliže komunikaciji između Gornje Sanice i Ključa. Otuda su češće otvarali vatru plašeći se iznenadnog napada.

Poslije mnogih uspješnih borbi u blizini Sanskog Mosta, vođenih od 24. januara do 3. februara, Treći bataljon je stigao u sastav brigade. U prisustvu komandanta i političkog komesara održana je bataljonska konferencija i izvršene su pripreme za naredne okršaje. Popunjena su upražnjena mjesta komandira, političkih komesara, vodnika i desetara, onih koji su u ranijim borbama izgubili život, zadobili rane i znatnije promrzline. Potom je Treći bataljon upućen prema Bosanskom Petrovcu, u rejon Janjila, da uspostavi vezu s jedinicama Sedme banijske udarne divizije kako bi zajedno sprečavali prodor jedinica 7. njemačke SS-divizije »Princ Eugen« u pravcu Bravska. U Janjilima je Štab bataljona obaviješten da neprijateljske jedinice nastupaju od Marjanovića dolja i namjeravaju u Smoljanu. Čete su odmah pripremljene da ih ometu i zadrže u nastupanju. Borba je vođena cio dan 6. februara. Neprijatelj je zadržan na dostignutoj liniji, a sutradan je bio primoran da se povuče.

Na paunovačko-cigeljskim položajima je došlo, noću između 5. i 6. februara, do smjene i pomjeranja. Jedinice Četvrte krajiške zamijenile su Prvi i Drugi bataljon Prve krajiške udarne brigade, koji su pomjereni ulijevo, na liniju Biljančić-Rankovac. Premještanje na položajima nije prošlo bez manjih sukoba s neprijateljskim izviđačima i patrolama.

Sutradan su jače patrole odlazile bliže neprijateljskim položajima, otvarale vatru i uznemiravale protivnika. Komandant brigade je poručio da bi dobro bilo da se ulovi »živi jezik« kako bi se nešto više saznalo o brojnom stanju, naoružanju i zadacima jedinice kojoj pripada. Istog dana po podne dvojica boraca su iznenadili i doveli preplašenog njemačkog vojnika.

- Gdje je ulovljen? Kako? - zapitkivali su radoznalci gledajući dobro odjevenog i razoružanog vojnika.

- Ne pitajte kako je zgrabljen. Nije za priču - nekako je ponosno odmahivao mladoliki Prole. - Taman je slandario pantalone da čučne, a nas dvojica ga zgrabili. Samo se zabezeknuo i poslušno pošao.

Na saslušanju u Štabu bataljona i u Štabu brigade zarobljenik je otkrio da slijedi napad, žešći od svih prethodnih, jednog puka 717. njemačke divizije, koji ima zadatak da, uz podršku tenkova i aviona, izbije u Bravsko.

Sutradan se pokazalo daje »živi jezik« govorio istinu. Napadu je prethodilo, kao i obično, artiljerijsko bombardovanje u samo svanuće, a to je značilo da se već približavaju i streljački strojevi. Borci su dograbili oružje, istrčali iz bajti i zalegli u zaklone. Na grmljavinu artiljerije nadvezalo se bombardovanje iz vazduha. Avioni su kružili, birali ciljeve, a onda sručivali svoj smrtonosni tovar. Prilaze položajima Prvog i Drugog bataljona prekrili su vojnici sa šljemovima. Bilo ih je više nego u ranijim napadima. Borci su se čutke zgledali i provjeravali hoće li izdržati. Njih je, u stvari, najviše zabrinjavala potmula huka tenkova, koji su bili bijelo obojeni i teško su se mogli razaznati na osnižeženom drumu. Komandiri i politički komesari lako su primijetili da borci nisu spokojni i odjednom se pronijelo:

Odstupanja nema!.. Odstupanja nema!..

Njemački vojnici su prilazili gazeći duboki snijeg. Njihovo se oružje počelo učestanije oglašavati i zrna su već kresala granje drveća iznad boraca. Zapucalo je na sve strane. I na pravcu koji su branili borci Četvrtе krajiške udarne brigade. Po tome se vidjelo da počinje napad širih razmjera, da vojnike neće biti lako zaustaviti. Prvi nalet su borci Prvog i Drugog bataljona zadržali. Snijeg je zagustio i smanjio vidljivost. Nijemci su to iskoristili i prikradali se grebenima koje su željeli osvojiti. Imali su gubitaka, jer su uporno išli naprijed. Kada su se domogli ivice šume, zauzeli su zaklone iza drveća i kao kopči uporno vrebali. S čela i boka ugrozili su borce Prve i Druge čete Prvog bataljona i primorali ih da se pomjere u dubinu šume. Isturena Treća četa sama se povukla stotinak metara da bi tako zaštitila sopstveni bok. Potom je nastao zastoj i obostrano vrebanje. I najmanja neopreznost bilo koga mogla je koštati glave. Njemački tenkovi, na sreću, nisu mogli u stoljetnu šumu. S vremena na vrijeme odjekivali su pucnji i čulo se dovikivanje. Komandir čete Ljubomir Jajčanin Bijeli dobro je pazio da njemački vojnici ne iskoriste usjek uskotračne željezničke pruge i dublje se uklone u borbeni raspored bataljona. Kad god bi šljemovi izronili iz sniježne bjeline i preplavili usjek, na njih se sručio pravi uragan i nekolicina vojnika bi zauvijek ostala na ledenoj podlozi.

Na Drugi bataljon, u podnevnim časovima je vršen žestok pritisak da napusti dominantne visove. Na svaki juriš njemačkih vojnika odgovoreno je protivjurišem. Pojedina su mjesta više puta prelazila iz ruku u ruke. Nijemcima je pristiglo pojačanje i silovito su se sad okomili na vod boraca koji je držao kotu 518, s namjerom da ga zbace i izbiju na komunikaciju između Ključa i Bosanskog Petrovca. Žestoko su napadnuti i branioци izlaza na okuku uskotračne pruge. Ovim pothvatom njemački vojnici su bili blizu da ostvare toliko priželjkivanu namjeru - da ovladaju komunikacijom i zatvore обруč oko slobodne teritorije Podgrmeča.

Drugi je bataljon, u cjelini, bio u nezavidnom položaju. Komandant je izlaz vidio u snažnom protivjurišu, osobito na pravcu odbrane Treće čete, čija su dva voda bila prilično ustuknula, a jedan se uporno branio na središnjem dijelu, izlažući se opasnosti da bude opkoljen i uništen. Njemu se jedino moglo pomoći energičnim napadom na neprijatelja i vraćanjem ostalih vodova na raniju liniju odbrane. Trećoj četi je pridato i pojačanje - jedan vod Druge čete - da bi se žešće udarilo po protivniku, da bi se natjerao da uzmakne.

Protivnapad je počeo u 13 časova. Neprijatelj se žilavo branio, očito riješen da nikako ne ustukne. Pojačana vatra, naročito Trećeg voda, s kojim se našao i komandir čete, pokolebala je neprijateljske vojnike i oni su se ipak počeli povlačiti. Činili su to organizovano, štiteći jedni drugima odstupnicu, uz uporno zadržavanje protivnapada. A onda su odjednom stali na kilometar od uskotračne

željezničke pruge. Njima je, zapravo, pristiglo pojačanje i sad su bili sigurni da mogu zadržati snažni protivnapad. Povlačenje neprijateljskih vojnika je doprinijelo da se stabilizuje položaj boraca Prve krajiške brigade i ojača uvjerenje da su protivnapadi izvodljivi i u prilici kada je neprijatelj u preimućstvu.

Ledeni suton se nadnosio nad Paunovac, Cigelj i Bravsko. Na položaju je bilo mirno. Borci su cupkali u mjestu da zagriju prozebla tijela. Pozadi položaja, u zaklonima i jarugama, založene su vatre. Sirovo granje je pucketalo, rađalo hiljade varnica. Prijatno je bilo približiti se rumenom žaru i ogrijati prozeblo tijelo. A bilo je opasnosti od vatre, pogotovu za promrzla stopala i prste ruku. Borci su opominjani da se ne izlažu toploti ni naglo ni suviše dugo.

U večernjim časovima su gotovo svi borci oba bataljona bili oko vatara i očekivali večeru. Na položaju su ostali stražari, a patrole otišle dalje, čak u neprijateljsku pozadinu, da dokuče šta se tamo dešava, da ulove »živi jezik«, nekog neopreznog Švabu, ustašu ili domobrana. Borcima je podijeljeno malo ovsene kaše da utole glad. Topli obrok je prijaio i neki su od njih, zagrijani, zadrijemali na ležajima od zimzelenog granja. Pod glave su, umjesto jastuka, stavili oružje, torbice, zgrčene šake... Komandant brigade Vojo Todorović, politički komesar Mladen Marin i njihovi zamjenici bili su budni i osluškivali udaljeno dumbaranje topova, negdje od Bosanskog Petrovca, i zabrinuti čutali. Niko od njih nije želio da proslovi o onome što su naslućivali - da neprijateljske jedinice, esesovci, dolaze za leđa borcima Prve i Četvrte krajiške udarne brigade, koji se ubrzo mogu naći u kliještima jedinica 717. i 7. njemačke SS-divizije »Princ Eugen«.

Ubrzo je stigao kurir iz Štaba Pete krajiške udarne divizije, s porukom komandanta Šlavka Rodića i političkog komesara Ilije Došena da se Prva i Četvrta krajiška brigada, uslijed nastupanja neprijatelja od Bosanskog Petrovca prema Ključu, hitno izvuku s Paunovca i Cigelja, pređu komunikaciju kod Bravska i izbjegnu opkoljavanje.

Komandantima bataljona je naređeno da se pripremi pokret. Neispavani borci nisu znali o čemu se radi i vjerovatno su pomišljali da se kreće u noćni napad na neke neprijateljeve snage čiji položaji nisu bili daleko. Mišljenje su promijenili kad su zašli dublje u šumu, zagazili u snijeg skoro do prsiju i teško se kretali. Tek tada su pitali kuda idu, ali su strogo upozoreni da se ne oglašavaju. Pješačenje je umaralo, ali je bilo i dobra odbrana od hladnoće.

Kratak zastoj je uslijedio pred samu zoru. Komandiri četa su obilazili kolone boraca i upozoravali da se budno motri. Nisu prećutali da će se uskoro naći na drum između Ključa i Bosanskog Petrovca, da neprijateljske jedinice dolaze iz oba pravca i da se prije njihovog spajanja mora izaći u Bravsko. Borci su tek sada shvatili težinu situacije i zašto odlaze s položaja odakle su uspješno odbijali nadmoćnijeg protivnika.

Tako su jedinice 717. njemačke divizije 8. februara 1943. godine ovladale Paunovcem i Cigeljom i njeni prednji dijelovi izbili su u rejon Bravska. U to vrijeme motorizovane i tenkovske jedinice još su bile u Vojčićima, Velagićima i Ramićima, zbog porušene i zapriječene komunikacije prema Bravsku. A to znači da udarna snaga 717. divizije nije bila angažovana u trenutku kada je bila najpotrebnija. Tenkovska podrška je dobivena s druge strane, od 7. SS-divizije »Princ Eugen«, koja je nastupala od Bosanskog Petrovca i došla, 8. februara po podne, za leđa jedinicama Pete krajiške udarne divizije. U takvoj situaciji je i Trećem bataljonu Prve krajiške naređeno da napusti Janjilo i dođe u Crkveno i Gornji Ribnik.

Prelazak Prvog i Drugog bataljona preko druma nije protekao kako se očekivalo. Duboki snijeg je usporio kretanje njihovih jedinica, a od Bosanskog Petrovca su baš tada naišli njemački tenkovi, počeli tući iz mitraljeza i topova. Zbog slabe vidljivosti nisu, istina, mogli precizno gađati, ali su ipak omeli borce u prelasku druma. I dogodilo se to da Drugi bataljon i dio Treće čete Prvog bataljona

nisu uspjeli, u sumrak 8. februara, da pređu komunikaciju Bravsko-Bosanski Petrovac, već su morali ustuknuti dublje u šumu da ih Nijemci ne bi otkrili. Komandant bataljona Cvijko Mazalica je naredio da se postave obezbjeđenja, a patrola upute da izviđaju i pronađu mjesto pogodno za prelazak druma. Na licima boraca, zaleglah u snijeg, vidjela se zabrinutost, ali su primireni strpljivo čekali. U neko doba noći jedna se patrola vratila i obavijestila komandanta bataljona da u selu Jasenovcu, u blizini osnovne škole, neprijatelja nema da se tu komunikacija može preći bez poteškoća.

Usljedilo je naređenje za pokret južnim rubom šume, sjeverno od komunikacije. Teško se gazio duboki snijeg. Nešto kasnije još više je zasniježilo. Guste pahuljice su stvorile tako reći neprovidnu zavjesu. Sumu je pokrila polutama i gubila se mogućnost orijentacije. A na drumu su i dalje bružali tenkovski motori. Ponekad bi zatreštali mitraljeski rafali iz tenkova. Uprkos svemu, ivicom šume stiglo se odabranom prelazu i puteljku za Bravsko. Preko drumu se trčalo. Njemački vojnici su kasno otkrili šta se događa i kasno su otvorili vatru. Naprijed nišu smjeli. Samo su svjetlećim raketama osvjetljavali snijegom zavijane predjele i brinuli da ne budu iznenađeni. Čak su i tenkovi oprezno patrolirali drumom, mjestu prelaza stigli kad je začelje kolone Drugog bataljona već odmaklo više od trista metara.

S prelaskom drumu nisu prestale i sve neprijatnosti. Nošena olujnim vjetrom, susnježica je zasljepljivala borce, prosto im oka nije dala otvoriti, a uz to je ledila obraze i uši. U sniježnom neprovidu i noćnoj tami teško se moglo orijentisati i odabrati pravi put za planinsko selo Bunare. Pouzdanog vodiča, znalca staza i bogaza, nije bilo. Išlo se nasumice, nagađalo. Planinske vrtače su varale u orijentaciji. Prednji dijelovi kolona izašli su iz dubodoline i nabasali na prtinu. Borci su, misleći da su snijeg ugazili njihovim drugovima koji su ranije prešli drum, osjetili izvjesno olakšanje i požurili. Ali gle! Sustigli su sopstveno začelje i otkrili da se kreću ukrug. Dogodilo se i to daje, uslijed prekidanja i krivudanja kolone, dva puta otvorena kraća paljba između čela i začelja. Zabuna je odmah primijećena i žrtava nije bilo.

Negdje u sredini kolone bio je borac i književnik Branko Ćopić, tada poznat i po pjesmi o Petoj krajiškoj udarnoj diviziji, u čijem je sastavu bila i Prva krajiška brigada. Pjesma je počinjala ovako: »Petokraka zvijezda sija, naprijed gura Peta divizija«... Borci su pjesmu rado pjevali prilikom pokreta, na zastancima, zborovima. ... Na ovom teškom maršu punom iznenađenja dogodilo se nešto drugo. Jedan borac, valjda nešto nezadovoljan, ne znajući da korača baš ispred Ćopića, prignuo mu se i progundao pomalo ljutito:

- Eh, da je ovdje onaj narodni pjevač Ćopić da vidi kako sada gura Peta divizija...

Branko Ćopić se samo slatko nasmijao, zadovoljan ipak što ga ovaj borac, očito raspoložen i za ljutu šalu, nije prepoznao.

Uz put je pronađen vodič i - lutanje je prestalo. Borci su premoreni stigli u Bunare i razmjestili se, radi počinka, u kućama, štalama, već gdje je ko stigao. Mjesta nije bilo dovoljno zbog izbjeglica, žena i djece, koji su u ovo raštrkano planinsko selo pristigli sa svih strana: iz Korduna, Banije i Bosanske krajine. Neki od njih su bili promrzli, a i tifus je počeo harati. Poslije su jedinice Prve krajiške otišle u Crkveno. U pomenuto mjesto je stigao i Treći bataljon s položaja u Jagnjilu i prema Bosanskom Petrovcu.

Naređenjem Štaba Pete krajiške udarne divizije od 8. februara 1943. godine, Prva krajiška udarna brigada imala je zadatak da štiti pravac Bravsko-Gornji Ribnik i Crkveno. Na njenom lijevom krilu Četvrta krajiška brigada je zatvarala sve pravce od Bravska za Srneticu i ugrožavala bok neprijateljskih jedinica na komunikaciji između Bravska i Bosanskog Petrovca. Na desnom krilu Prve kra-

jiške nalazio se Prvi bataljon Sedme krajiške brigade i štitio od upada neprijatelja iz pravca Ključa u Crkveno i Gornji Ribnik.

Od 10. do 14. februara neprijateljske jedinice nisu napadale na pravcu koji je branila Prva krajiška brigada. To je omogućilo da se bataljoni donekle odmore. Odmah su oživjele brojne aktivnosti. Predah je ipak najviše korišćen za politički rad i pripreme za naredne borbene zadatke. U Crkvenom se našlo dosta omladinaca i omladinki, izbjeglica od Bihaća, Bosanskog Petrovca i drugih mjesta. Svi su oni željeli da stupe u redove Prve krajiške udarne brigade i da se bore protiv neprijatelja. Njihovom traženju uglavnom je udovoljeno, pa se brojno stanje brigade, i pored osjetnih gubitaka u toku ofanzive, prilično povećalo, čak toliko da su sazreli uslovi da se formira još jedan bataljon - Četvrti.

U Crkvenom su Štab brigade i štabovi bataljona detaljno analizirali tok minulih borbi, sagledali uspjehe i slabosti i izvukli odgovarajuće pouke. Bez dvoumljenja je konstatovano daje primjenom odbrambeno-napadnih dejstava, odnosno manevarske odbrane, u vremenu od 20. do 27. januara, zatim odsudne odbrane do 8. februara, uspješno branjen komunikacijski pravac od Sanskog Mosta za Ključ, Bravsko i Bosanski Petrovac. U teškim, upornim devetnaestodnevnim borbama, u dnevnim i noćnim napadima i protivnapadima, Prva krajiška, zajedno sa Četvrtom i Sedmom krajiškom brigadom, nanijela je osjetne gubitke u živoj sili i ratnoj tehnici jedinicama 717. njemačke divizije i omela ih da blagovremeno ne izvrše zadatak, primoravši ih, uz to, da dnevno prelaze u prosjeku samo jedan kilometar. Borbe su vođene u nepovoljnim zimskim uslovima, kada borci nisu imali dovoljno odjeće i obuće da ih zaštiti od izuzetno velike hladnoće. Oskudijevalo se, isto tako, u hrani i prostorijama za smještaj i odmor. Dnevno su borci dobijali samo jedan oskudan obrok, uglavnom uveče kada prestane borba, tek kada varljivo zatišje prekrili Paunovac i Cigelj. Kratko se spavalo u kolibama izgrađenim od sirovog četinara, bez mogućnosti da se one nešto više zagriju furunicama načinjenim od limene buradi. Zimzeleno granje je zamjenjivalo prostirku i pokrivače. Upravo su nepovoljni smještajni uslovi i izazvali one najteže posljedice: mnogi borci su promrzli, dobili visoku temperaturu, a neki su oboljeli od pjegavog tifusa. Sve je to prorjeđivalo jedinice Prve krajiške brigade, umanjivalo njihovu borbenu i udarnu moć. Bez obzira na brojne nedade, borci Prve krajiške su pokazali izvanrednu hrabrost i umješnost u sudaru s brojno neuporedivo nadmoćnijim i bolje naoružanim protivnikom. U tome je, pored ostalog, značajnu ulogu odigrala politička i moralna svijest svakog borca i rukovodioca, njihova odanost ciljevima narodnooslobodilačke borbe, nepokolebljiva vjera u ispravnu politiku Komunističke partije i druga Tita, vjera u konačnu pobjedu nad okupatorom i domaćim izdajnicima.

Odbrambeno napadna dejstva na Paunovcu i Cigelju imala su širi taktičko-strateški značaj. Prva, Četvrta i Sedma krajiška udarna brigada su ispoljenom borbenošću, izdržljivošću i istrajnošću u zadržavanju neprijatelja da vatrenim obrucom ne stegne slobodnu partizansku teritoriju Podgrmeča, znatno doprinijele da se glavnina jedinica NOV i POJ, Vrhovni štab, Centralni komitet KPJ, AVNOJ, ranjenici i bolesnici, zbjegovi žena i djece lakše udalje s ugroženog područja i produže prema Livnu, Kupresu, Bugojnu, Donjem i Gornjem Vakufu, Prozoru, Rami i Neretvi.

POLITIČKI RAD

Stalne borbe i pokreti znatno su uticali na intenzitet političkog rada. Zatišja su korišćena za dogovore o zadacima, za održavanje političkih konferencija i prorađivanje raznog materijala. Borci i rukovodioci uvijek su bili upoznati s političkim stanjem u našoj zemlji i svijetu. Posebno je objašnjavana izdajnička uloga

izbjegličke vlade, s kraljem na čelu, koja je otvoreno, iz Londona, podržavala saradnike okupatora, četnike Draže Mihailovića i druge. Osposobljavanju političkih rukovodilaca poklanjana je, takođe, naročita pažnja i oni su upućivani obično na četrdesetodnevne partijske kurseve.

U decembru 1942. godine partijski kurs u Bihaću pohađali su politički komesar brigade, politički komesar Drugog bataljona, dvojica zamjenika političkih komesara bataljona i trojica političkih komesara četa. Političkoj izgradnji će se i kasnije poklanjati izuzetna pažnja i više rukovodilaca pohađaće razne kurseve. Praktikovana su savjetovanja političkih komesara i njihovih zamjenika ne samo u brigadi nego u cijeloj Petoj krajiškoj udarnoj diviziji.

Zapaženo savjetovanje održano je uoči nove 1943. godine. Tom savjetovanju su, pored ostalih, prisustvovali politički komesari iz Prve krajiške udarne brigade i njihovi zamjenici. Bila je to, u stvari, konferencija političkih komesara brigade i njihovih zamjenika. Otvorio ju je politički komesar divizije Ilija Došen, ističući značaj i ulogu političkih komesara i njihovih zamjenika. On je prisutne pozvao da otvoreno govore o svim nedostacima i propustima u radu da bi se došlo do korisnog plana za razvoj i uzdizanje političkih komesara. Dnevnim redom bili su obuhvaćeni: podnošenje izvještaja o moralno-političkom stanju u četama i bataljonima, diskusija i usvajanje zaključaka. Govorili su politički komesari bataljona i četa, ukazivali su na neke negativne pojave i iznosili, takođe, šta je preduzimano da se one otklone. Uopšte, neumoran, uporan rad na podizanju političke izgrađenosti i, posebno objašnjavanje suštine narodnooslobodilačke borbe, to su bili najpreči zadaci u radu sa novodošlim borcima. Pogotovu ako su ti mladi ljudi dolazili iz mjesta i krajeva u kojima je neprijateljska propaganda širila razne laži o narodnooslobodilačkom pokretu. Stoga je njihov priliv u brigadu nametao potrebu da se živo i sveobuhvatno politički i partijski radi u desetinama, vodovima, četama i bataljonima. Naročito se vodila briga o tome kako da se mladi i neiskusni ljudi što bezbolnije i brže uključe u život i borbena dejstva brigade. U tom značajnom poslu osim partijsko-političkih rukovodilaca, znatno su se angažovali stariji i iskusniji borci, svi članovi KPJ i SKOJ-a, pa i rezultati nisu izostajali. Novodošli borci, mladići i djevojke, dosta su se brzo navikavali na teške uslove života i rada u borbenim jedinicama, dosljedno su i odgovorno izvršavali i najteže borbene zadatke. To se može potpunije razumjeti kada se ima na umu da su oni dobrovoljno stupili u jedinice Prve krajiške, srcem opredijeljeni za narodnooslobodilačku borbu, svjesni svojih obaveza, prava i odgovornosti. S vremenom su njihova politička izgrađenost, borbenost, izdržljivost, snalažljivost, drugarstvo, međusobno poštovanje i uvažavanje dostigli zavidan nivo.

Najčešći oblici političkog uzdizanja bili su političke konferencije, proučavanje štampe i objašnjenje pitanja koja su borci postavljali. A borce su, na primjer, osobito interesovali uloga i zadaci AVNOJ-a, sprovođenje izbora na slobodnoj partizanskoj teritoriji, uloga i zadaci narodnooslobodilačkih odbora i učešće žena na izborima. Politički komesar Prve čete Drugog bataljona je iznio, pored ostalog, da nije umio odgovoriti na pitanje jednog borca-zašto se ženama prvi put daje pravo glasa. Naročito se govorilo o značaju drugarstva kao vida i osnove borbenog morala, koji se iskazuje, između ostalog, požrtvovanjem u iznošenju ranjenih i palih drugova u toku borbe, zatim o opismenjavanju i kulturno-zabavnom radu. Povoljno je ocijenjeno učešće boraca Trećeg bataljona na priredbi u Bihaću.

Za vrijeme boravka u Crkvenom, Prva krajiška je imala zadatak da obezbjeđuje komunikaciju od Bravska, da ostvari vezu sa Četvrtom krajiškom brigadom na lijevom i Sedmom krajiškom brigadom na desnom krilu borbenog rasporeda. Neaktivnost neprijatelja na pravcima prema Crkvenom i Ribniku, omogućila je borcima Prve krajiške da se odmaraju, sređuju i da na smjenu izlaze na položaj.

Ujutru 15. februara u Štab brigade došli su Slavko Rodić, komandant Pete krajiške udarne divizije i Ilija Došen, politički komesar divizije, da se neposredno upoznaju s moralno-političkim stanjem i raspoloženjem boraca i rukovodilaca za predstojeće borbe. Komandant brigade Vojo Todorović i politički komesar Mladen Marin potanko su iznijeli kakve su prilike u brigadi - daje borbeno raspoloženje na zavidnoj visini, da se stoga i znatno nadmoćnijem neprijatelju mogu priređivati neprijatna iznenađenja i s uspjehom nanositi teški udarci. U isto vrijeme je ukazano na teškoće: da ima boraca koji su oboljeli i promrzli, da do ovoga trenutka nije tako zabrinjavajuće, ali... Strahovalo se, ne bez razloga, od pojave bolesti koja je mogla poprimiti šire razmjere i osjetnije smanjiti udarnu moć brigade. Preduzimane su preventivne mere da se umanju obolijevanje od tifusa, da se liječe promrzli i ranjeni borci, da bi što prije zauzeli mjesto u borbenom stroju. Nedostajanje odjeće činilo je priličnu teškoću, pogotovu kad je otopilo, kada su nastale prave bljuzgavice, pa se obuća od sirove kože toliko razmekšavala da je postajala pihitijasta i spadala sa stopala. Ništa manju teškoću predstavljala je oskudica u hrani. Nedaće su stoički podnošene i borci su se opiravdano nadali da će se domoći plijena u nekom većem okršaju s neprijateljem i riješiti pomenute probleme.

Komandant i politički komesar divizije, sagledavši stanje u brigadi, iznijeli su svoja mišljenja. Prije svega, smatrali su da je brigada sposobna za veće i složenije borbene pothvate. Zatim su joj odali priznanje za uspjehe u borbi protiv neuporedivo nadmoćnijeg protivnika i ukazali šta je uskoro očekuje. Brigadi je, naime, naredeno da pređe u srednju Bosnu, u kojoj su vršljali četnici, da bi suzbila njihov izdajnički uticaj i obezbijedila uslove za jačanje i širenje narodnooslobodilačkog pokreta. Na terenu srednje Bosne je nešto ranije operisala Prva proleterska divizija, ali je ona otišla prema Neretvi, u sastav Operativne grupe divizija, koja je, pod rukovodstvom druga Tita, vodila veliku i plemenitu bitku za odbranu ranjenika. Stoga je trebalo da borci Prve krajiške brigade gonjenjem izdajnika na terenu Kotor Varoša, Prnjavora i Teslića, napadom na njemačke jedinice vežu za sebe znatnije neprijateljske snage i tako posredno doprinesu odbrani Centralne bolnice i ranjenika.

Prije polaska na dug i naporan marš, komandant divizije Slavko Rodić, praćen od komandanta brigade Voje Todorovića, izvršio je smotru postrojene jedinice i iznio kakvi je zadaci očekuju. Tom prilikom su pohvaljeni i borci koji su se istakli u borbama oko Sanskog Mosta i Paunovca.

Poslije izvršene smotre, Prva krajiška udarna brigada krenula je preko Ribnika, Rastoke i Krivokuća u rejon Orahovljana i Čestanice da tu prenoći, a onda produži u dolinu Vrbasa. Do bistre i brze planinske rijeke brigada je marševala cio dan i noć, 16. i 17. februara, u svanuće stigla kod Boljevine i užurbano se pripremila za prelazak na drugu obalu.

Forsiranje hladne i nabujale rijeke, u nedostatku plovnih sredstava, nije išlo lako. Borci su prevoženi primitivnim splavom više od 24 časa, a tovarni i jahaći konji su natjerani da plivajući savladaju virove i maticu. Na desnoj obali Vrbasa je uspostavljen i proširen mostobran. Naišli su četnici i otvorili vatru na prethodnicu brigade. Uzvratio im je više nego što su očekivali i glavačke su nagnuli da bježe. Pojava Prve krajiške udarne brigade ozbiljno je uznemirila i zabrinula

četničke glavešine. Zajedno s Nijemcima, ustašama i domobranima, četnici su kovali planove kako da se suprotstave Krajišnicima i potisnu ih iz srednje Bosne. Sredstva nisu birali. Napadali su, po običaju, mučki, presretali i ubijali kurire* kidisali na ranjene i oboljele borce. Njima se moralo doskočiti i jedinice su, tako reći, u hodu pripremane za složene i odgovorne zadatke.

Štab brigade, štabovi bataljona i komande četa preduzimali su odgovarajuće vojne, političke i partijske pripreme da bi se postigli što povoljniji uslovi za borbu protiv združenih neprijatelja. Često su održavani partijski i skojevski sastanci i raspravljano o teškoćama u početnim borbenim dejstvima u srednjoj Bosni. Bile su to, u stvari, pripreme da se borcima detaljno objasni taktika četnika, da je njihov uticaj na stanovništvo osjetan, da zavedenim ljudima treba pomoći da se oslobode neprijateljske propagande i shvate suštinu narodnooslobodilačke borbe. Pored toga, borcima je ukazano na to da računaju sa slabom ishranom u tom pasivnom i brdovito-planinskom području.

Na položajima kod Skender Vakufa, Grabovice, Bastaja i Bokana, bataljoni Prve krajiške su imali više sudara sa četničkim jedinicama. Četnici su uvidjeli da sami ne mogu ništa postići i pomoć su zatražili od Nijemaca i ustaša, nudili im da zajednički izvedu napade. U to vrijeme se Prvoj krajiškoj brigadi pridružio tamošnji Četvrti krajiški narodnooslobodilački partizanski odred, koji je sa svoja dva bataljona ojačao njenu udarnu moć. Uz to su borci Odreda dobro poznavali prilike u srednjoj Bosni, pogotovu raspored i namjere četničkih jedinica, što će biti od izuzetne koristi u postizanju iznenađenja i savlađivanju izdajnika.

Da bi se neprijatelj uspješnije progonio i tukao, Štab brigade je odlučio da se stvore dvije borbene grupe: da prvu grupu, pod komandom zamjenika komandanta brigade, sačinjavaju Drugi i Četvrti bataljon Prve krajiške udarne brigade i Prvi bataljon Četvrtog krajiškog odreda. Driagu grupu sačinjavali su Prvi i Treći bataljon Prve krajiške brigade i Drugi bataljon Četvrtog krajiškog odreda.

Prva borbena grupa imala je zadatak da štiti pokretnu bolnicu, ranjenike i tifusare na putu za Očauš, da se pobrine za njihov smještaj i ishranu. Pjegavi tifus poprimio je razmjere epidemije i svakodnevno je izbacivao iz stroja desetine boraca. U izvjesnim trenucima opaka bolest postajala je opasnija od udruženih neprijatelja, koji su svakodnevno nasrtali da onemoguće pokrete i borbena dejstva brigade. Borci su naročito bili upozoreni na to da izdajnicima nikako ne smiju dopustiti da se nađu blizu brigadne pokretne bolnice, otprilike u prečniku od dvadesetak kilometara i daje napad najbolja odbrana. Da bi se koliko toliko obezbijedila ishrana ranjenika, oboljelih drugova i boraca u borbenom stroju, intendanti su bili ovlašćeni da u svakoj borbi protiv četnika i ustaša od porodica najokorjelijih koljača i bandita konfiskuju hranu i stoku. Druga borbena grupa je imala nešto specifičniji zadatak: da operiše na širem prostoru srednje Bosne, da tako razvlači i zbunjuje snage neprijatelja da ne izvrše koncentraciju za ozbiljniji napad u trenucima kad se masovno obolijevalo od tifusa i osjetno se smanjila udarna moć brigade. Osim toga, ova grupa je prikupljala hranu za bolesne i ranjene borce.

Prvi i Treći bataljon Prve krajiške brigade i Drugi bataljon Četvrtog krajiškog odreda napali su ustaško uporište u Komušini, razoružali više ustaških milicionera, zaplijenili nešto oružja i hrane. U isto vrijeme je Četvrti bataljon napao četnike u Pribiniču, koji su namjeravali da se okome na ranjenike i bolesnike u bolnici u Očaušu. Iznenađeni četnici pretrpjeli su teške gubitke. Zarobljen je komandir četničke čete i izveden pred vojni sud da odgovara za izdaju. Prvi i Treći bataljon nanijeli su poraz neprijatelju u željezničkoj stanici Slatini, a porušili su, takođe, mostove i željezničku prugu između Blatnice i Teslića.

Na učestale napade jedinica Prve krajiške brigade i Četvrtog krajiškog odreda, neprijatelj je reagovao protivnapadima. Udruženi domobrani, četnici, ustaše i Nijemci najprije su se okomili na Prvi bataljon, na položaju kod Komušine,

s ciljem da ga odbace dalje od Teslića. U kratkoj i oštroj borbi neprijateljski vojnici su poraženi i spas su potražili u paničnom bijegu natrag u garnizon.

Likvidiranje manjih uporišta i dalje je nastavljeno. U Buletiću su razbijene četničko-ustaške posade, pri čemu je ubijeno nekoliko četnika i ustaških milicionera. Očišćeno je ustaško uporište u Meljini i konfiskovana imovina narodnih neprijatelja. Likvidiranje manjih neprijateljevih uporišta bilo je uvod u akciju nešto širih razmjera.

Poslije dvodnevnog odmora Prvi i Treći bataljon, zajedno s Drugim bataljonom Četvrtog krajiškog odreda, pripremili su napad na Tešanj, u kojem se, računajući spoljna uporišta, nalazilo oko 300 ustaša i četnika. U sastavu dobro organizovane odbrane dominirala je stara tvrđava, koja se teško mogla osvojiti bez bombardovanja iz artiljerijskih oruđa. Kad je došlo do borbe, na nju se, ipak, išlo puškama, automatima, puškomitraljezima, ručnim bombama i - hrabrošću boraca.

U prvom naletu neprijateljski vojnici su likvidirani u Mešića vili, u kojoj je nađeno prilično ratne opreme i nešto hrane. Na brzinu je evakuisan plijen, Mešića vila je zapaljena da više ne služi neprijatelju. Pregažena je cijela spoljna linija odbrane i neprijatelj satjeran u zidine stare tvrđave. A njoj se, i pored više pokušaja boraca Prvog i Trećeg bataljona, teško moglo prići zbog ubitačne vatre i vojnika čvrsto riješenih da se živi ne predaju. Bombaši su pokušali da pronađu slabe tačke u tvrđavi, da eksplozijama bombi načine otvore za prodor unutra, ali u prvim naletima nisu uspjeli. U to je stiglo obavještenje da znatne neprijateljske snage pristižu iz Teslića i Doboja da pomognu ugroženoj posadi u Tešnju. U svitanje 14. martajedinice Prve krajiške brigade su se povukle od stare tvrđave i vratile na polazne položaje. Premda grad nisu zauzele, one su neprijatelju nanijele znatne gubitke u živoj sili i tehnici, zaplijenile dosta municije, oružja, hrane i stoke.

Prvi i Treći bataljon nisu imali vremena da predahnu. U Perkovićima su porazili ustašku miliciju, a u Buletiću i Pribiniću četničke jedinice koje su namjeravale da napadnu brigadnu bolnicu u Očaušu. Četnicima nije preostalo ništa drugo do da se grupišu i pređu u protivnapad. Tako se dogodilo da četničke jedinice, jačine oko 500 ljudi, napadnu položaje Prvog i Trećeg bataljona u Perkoviću, ali se nisu najbolje provele. Njihov je pokret pravovremeno primijećen. Preciznom vatrom je četnički stroj prorijeđen i preživjeli četnici su primorani da bježe u Teslić i Klupe, ostavljajući mrtve i ranjene.

Gubici međutim nisu četnicima bili dovoljna opomena da se primire i prestanu davati otpor. Naprotiv, svuda su ostavljali doušnike da obavještavaju o pokretima jedinica Prve krajiške brigade, o zdravstvenom stanju boraca i njihovoj spremnosti za borbu. Špijunaža im je ponekad omogućila da pripreme mučki napad, naročito na brigadnu bolnicu, ali su uvijek bili iznenađeni protivnapadom i primorani da odstüpe.

Dva četnička bataljona, pod komandom izdajnika Milića Arsenića, stigla su u Klupe i skrojila plan da napadnu ranjene i bolesne borce u Očaušu. Na četnike je krenuo Drugi bataljon i poslije kraćeg okršaja ušao u Klupe. U tom sukobu jedva je izmakao ozloglašeni četnički komandant Lazo Tešanović, ne stigavši u strahu da se obuče i obuje. Glavnina četničke grupacije se pokušala poslužiti varkom i pošla je iz Klupa zaobilaznim putem u Očauš. Ali kada su doznali kako se proveo njihov komandant Tešanović, napustili su polazne položaje za napad na brigadnu bolnicu i pobjegli u Teslić.

Dvije domobranske satnije krenule su 18. marta, iz Teslića u napad na položaje Prve krajiške brigade u Blatnici. Prethodno je tukla artiljerija da domobranskim jedinicama pomogne u nastupanju.

Neprijateljski streljački stroj obazrivo je nastupao. S vremena na vrijeme zaplamtjelo bi njihovo oružje. Odgovoreno im je tek kada su prišli sasvim blizu pri-

mirenih boraca. Od prvih plotuna i rafala palo je nekoliko vojnika. Ostali su uvidjeli da ne mogu naprijed ni po cijenu većih žrtava i počeli su uzmicati. Uslijedilo je gonjenje i jedva su umakli u Teslić.

Poslije svestranog proučavanja aktivnosti i namjera udruženih neprijatelja, Štab brigade je smatrao daje povoljnije da se svi bataljoni nađu zajedno u Očaušu i odbijaju napade. Na to su navodili dobiveni podaci da neprijatelj - ustaše, četnici i domobrani - koncentriše znatne snage da bi napao iz pravca Buletića i Teslića. Te jedinice je valjalo preduhitriti i tako spriječiti da naumljeno ne ostvare. Stoga je Štab brigade odlučio da Prvi i Drugi bataljon napadnu četničku grupu Rade Radića, razmještenu u Maslovarama i okolini. Četnici su, izgleda, doznali šta se priprema i nisu se usudili da prihvate borbu. Manji okršaj je izbio jedino na pravcu nastupanja Drugog bataljona, s komandantom Cvijom Mazalicom, kada je ubijeno 7, a ranjena 3 četnika.

Zadavanjem stalnih udaraca četničkim jedinicama, neke su se od njih, demoralisane, počele osipati, ali je to bilo još daleko od njihovog potpunog poraza. Demoralizacija se najviše ispoljavala u četničkom bataljonu sa Manjače. Četnici pomenutog bataljona, s razlogom zabrinuti da se mogu loše provesti u nekom sudaru s Prvom krajiškom udarnom brigadom, od koje su svakodnevno strepjeli, napustili su svog komandanta Mišića i pobjegli preko Vrbasa na teren Manjače, da se skrivaju u blizini svojih kuća.

Pojava demoralizacije među četnicima je bila dobar znak, ali i pogodna prilika da se preduzme akcija širih razmjera protiv njih kako bi se vojnički onesposobili. U Štabu brigade je planirano da se četnici opkoljavaju i napadaju na prostoru Buletića, Pribinića, Klupe, Maslovara, Vrbanjca, Orahovca, Golog Brda, Skender-Vakufa i Živinica. Za izvršenje tog pothvata angažovani su, osim jedinica Prve krajiške brigade, manji dijelovi Devete krajiške, koji su nešto ranije došli u srednju Bosnu, i jedinice Četvrtog krajiškog odreda. Od pomenutih jedinica formirane su četiri udarne grupe kako bi se borbeni zadaci što efikasnije izvršili. Prvu grupu su sačinjavali Prvi bataljon Prve krajiške i Prvi bataljon Devete krajiške brigade. Njen je cilj bio da obezbjeđuje brigadnu bolnicu i kurirsku vezu sa Štabom Pete krajiške udarne divizije, tada smještenom u Busijama u Bosanskoj krajini. Drugu su grupu činili Drugi i Četvrti bataljon Prve krajiške udarne brigade. Ona je usmjerena na četnike iz Buletića, Pribinića, Klupa, Baba, Maslovara, Vrbanjca, s namjerom da ih iz tih mjesta protjera i da preko Živinica dođe za leđa neprijatelju u Skender-Vakufu. Ta - druga - grupa postigla je zapažene uspjehe. Najprije je razbila jaču četničku kolonu koja je išla od Buletića i Pribinića prema njihovom položaju. U tom okršaju je ubijeno 11 četnika, a zarobljeno ih je nekoliko, među kojima i komandant Sveto Jotanović i njegov zamjenik. Druga grupa je praktički očistila šire područje od četnika i na vrijeme stigla do Skender-Vakufa. Treću grupu je činio Treći bataljon Prve krajiške udarne brigade. Borci tog bataljona očistili su Orahovu i produžili da četnike progone prema Skender Vakufu. Dva bataljona Četvrtog krajiškog partizanskog odreda činili su četvrtu borbenu grupu i imali zadatak da neprimijećeni, visovima iznad Ugra, prema selu Baljvine, zađu četnicima za leđa i iznenade ih, opkole i uništavaju u sadejstvu s ostalim jedinicama svoga odreda i Prve krajiške brigade. U tom pothvatu nisu uspjeli, jer su se frontalno sukobili s četnicima, koji su odmah okrenuli leđa i pobjegli prema Baljvinama, a odatle preko Čemerne u lavorane. Njihovo bjekstvo iz planirane zamke poremetilo je cio plan o uništenju izdajnika. U takvoj situaciji Štab brigade je donio novu odluku: da jedinice Prve krajiške brigade i Četvrtog krajiškog partizanskog odreda, raspoređene u tri kolone, bez predaha gone i uništavaju izdajnike. Prva kolona je nastupala pravcem Čemerica, Kojevac, Javorani, druga frontalno preko Radića u lavorane, a treća istočno od Radića, preko Čukovca i Previla u Lipovac, s namjerom da četnicima prekrati odstupnicu u Kotor Varoš.

U jutarnjim časovima, 28. marta 1943. godine, prva kolona, zapravo Drugi i Treći bataljon Prve krajiške brigade, započela je žestoku borbu s četničkim jedinicama u Javoranima. Pristizanjem bataljona druge i treće kolone, koji su odmah napali, četnici su brzo razbijeni i bili primorani da pobjegnu prema Jošavki i Banjaluci. U nanošenju poraza četnicima najviše su se istakli borci Drugog i Trećeg bataljona Prve krajiške udarne brigade. U Javoranima se nalazila kuća četničkog vojvode Laze Tešanovića i tom prilikom je konfiskovana njegova pokretna imovina.

Dok je Prva krajiška brigada, zajedno sa Četvrtim krajiškim narodnooslobodilačkim partizanskim odredom, u veoma teškim uslovima vodila borbu u srednjoj Bosni, ostale jedinice Pete krajiške udarne divizije - Četvrta i Sedma krajiška brigada - operisale su u Bosanskoj krajini i nanosile protivniku ozbiljne gubitke. One su ostvarivale zamisao Štaba Prvog bosanskog udarnog korpusa o čišćenju slobodne partizanske teritorije od brojnih neprijateljskih jedinica i osujetile su namjeru četničkih jedinica u Kninskoj krajini da se povežu s četničkim jedinicama u Manjači i srednjoj Bosni.

POKUŠAJ ZAUZIMANJA KOTOR VAROŠA

Razbijanje četničkih jedinica je omogućilo da se pokuša zauzeti i dobro branjeni neprijateljski garnizon Kotor Varoš na rijeci Vrbanji, nedaleko od Banjaluke. Štab brigade, u saradnji sa štabovima bataljona, pripremio je plan napada kada su vremenske prilike bile izrazito nepovoljne, uz to praćene niskom temperaturom.

U napad su upućena dva bataljona Prve krajiške udarne brigade i jedan bataljon Četvrtog krajiškog partizanskog odreda. Napad je počeo 29. marta u 23 časa. Dvije čete Drugog bataljona Prve krajiške napale su Gornji i Donji grad i sadejstvovale ostalim jedinicama. Dvije čete Trećeg bataljona su upućene na dobro utvrđene položaje na Križu, iznad samog grada, s namjerom da poslije zađu u gradske ulice. Prvi bataljon Četvrtog krajiškog partizanskog odreda dobio je zadatak da napada od mosta na Vrbanji, napreduje u Gornji i Donji grad i da u sadejstvu s Drugim bataljonom razbije neprijatelja. U isto vrijeme dvije čete Prve krajiške brigade i Četvrti bataljon Četvrtog krajiškog odreda napali su i potukli četnike u Lipovcu i postavili obezbjeđenje na komunikaciji između Banjaluke i Kotor Varoša da spriječe dolazak pomoći ugroženom garnizonu.

Kotor Varoš je branio Dobrovoljački domobranski bataljon, jačine oko 500 ljudi, jedan oslabljen bataljon 114. njemačke divizije, nešto ustaša i policajaca. Od naoružanja su, osim pušaka, imali 3 minobacača, 6 teških mitraljeza i 24 puškomitraljeza. Njihov sistem odbrane činio je niz željezno-betonskih bunkera, mreža rovova i saobraćajnica, zaštićenih preprekama od bodljikave žice i nagaznim minama.

Prilazi neprijateljskom garnizonu bili su nepogodni. Strmine i klizavica su ometali pokret, a hladnoća je mučila slabo odjevene borce. To bi se nekako i podnijelo da nabujala Vrbanja, sa strane obrubljena skramama leda, nije bila teško savladljiva prepreka. Drugi bataljon je zastao ispred zamučene i hladne planinske rijeke, ne baš raspoložen što mora da je gazi. Komandant i politički komesar bataljona, komandiri i politički komesari četa, prvi su ušli u vodu i žurili da što prije stignu u grad. Za njima su cvokokući pristizali borci, odjeće skorjele od studeni.

- Napadom se može zagrijati - u nevolji se nasmijao Marko Drobac. - A jurišom još više!

Već u prvom naletu su mokri i ozebli borci Drugog bataljona likvidirali nekoliko uporišta, a zatim i dublje prodrli u sistem neprijateljske odbrane, očeku-

jući da i ostale jedinice ugroze protivnika. No sadejstvo je izostalo. Zbog slabih vodiča i nedovoljnog poznavanja terena, Treći bataljon je zakasnio, a zakasnio je takođe i Prvi bataljon Četvrtog krajiškog odreda. Njihovo odsustvo je omogućilo protivniku da pregrupiše snage i žestoko kidiše na borce Drugog bataljona nastojeći da ih istjera iz grada.

Iako je kasno stigao u samu zoru, Treći bataljon je napao neprijateljske bunkere i rovove. Dočekanje snažnom vatrom i odbijen. Rađanje dana pomoglo je vojnicima da efikasnije ugroze Treći bataljon u povlačenju. Vidjevši to, politički delegat voda Đurađ Srdić Đuđo je zalegao za puškomitraljez i rafalima štiti drugovima odstupnicu. Na njega je odmah sasređena vatra iz obližnjih bunkera i rovova. Đuđo je nišanio u puškarnice i umješno tukao kratkim rafalima zbnjujući neprijateljske vojnike. Oni su sad počeli pažljivije nišaniti. Jedno zrno je sinulo ispred Đuđinih očiju i pronašlo ruku, koja se jako trgla i opustila.

- Ah, drugom ću ja! - hrabrio se Đuđo i kundak puškomitraljeza ponovo usadio u rame.

Kratki rafali Đuđini su sve više izazivali vojnike, ali je opet nekoliko njih platilo. A Đuđo je kivan ponavljao:

- Ovo je, znajte, za moju ranjenu ruku!.. Ovo za drugove koji su ranjeni!.. Pomoćnik je kasno primijetio da krv kaplje iz Đuđinog rukava i predložio:
- Da ranu previjem?
- Taman posla! Da naše oružje učuti, teško bi se drugovi udaljavali. I nas dvojica bi stradali. Dodaj mi redenik i povlači se. Ja ću stići!..

Pomoćnik se puzeći udaljio i koristeći malu vododerinu prošao neozlijeđen. A vojnici su i dalje sve češće kidisali da učutkaju puškomitraljesca koji im je prosto prkosio tu, ispred nosa, kod spletova bodljikave žice. Ali im nikako nije polazilo za rukom da ga se riješe. Na kraju su upotrebili laki minobacač. Geleri su izrešetali Đuđu Srdića, političkog delegata i vještog puškomitraljesca, koji je omogućio drugovima Prve čete da se izvuku ispod kiše kuršuma.

Izvjestan uspjeh, ipak, nije izostao. Prema izvještaju Štaba Prve krajiške brigade od 8. aprila, zarobljeno je 29 neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno 20 pušaka, 5.000 metaka i 30 ručnih bombi.

Poslije napada na Kotor Varoš jedinice Prve krajiške brigade su izvjesno vrieme ostale na položajima u blizini grada, a potom su povučene na kraći odmor u Čukovac i Skender Vakuf.

Četnici nikako nisu mirovali rjeđe su, istina, napadali, ali su stalno vrebali priliku da upadnu u brigadnu pokretnu bolnicu i poubijaju ranjenike i bolesnike. Gotovo da nije bilo dana da se nisu mučki prikradali bolnici. Na zločine su ih podsticale njihove vojvode i nisu prezale da nemoćne i ranjene borce liše života.

Posljednjeg martovskog dana četnici su došli iz Očauša i Stopana, iznenada napali Prvi bataljon Devete krajiške brigade i pokretnu bolnicu Prve krajiške udarne brigade u zaseoku Palivuku. Razvila se žestoka borba. Zbog nebudnosti Prvog bataljona, čije su borce zatekli u kućama, četnici su zaklali dva teška bolesnika. Ubrzo je ubačena u borbu jedna četa Prvog bataljona Prve krajiške i četnici su protjerani prema Očaušu.

U teškoj situaciji Trećem bataljonu je naređeno da napusti Vrbanjce i dođe u sastav brigade u Čukovcu. Prilikom pokreta borci su neočekivano, kod Jakotine, naišli na domobransku bojnu čiji su vojnici namjeravali da zauzmu položaj na okolnim visovima. Komandant bataljona je munjevito reagovao na pojavu neprijatelja, naredio da se smjesta zauzmu položaji i otvori vatra. Zatutnjale su i ručne bombe, a onda su borci pošli najuriš. Neprijateljski vojnici su počeli uzmicati. Na bojištu je ostalo 20 mrtvih i 30 ranjenih, a 20 je zarobljeno. Nešto kasnije razbijenoj neprijateljskoj bojni pomoć i podršku je pružilo osam aviona koji

su bombardovali i mitraljirali položaje Trećeg bataljona. Jedan borac je smrtno pogođen, a dvojica su ranjeni.

Narednih dana Treći bataljon je branio položaje u širem rejonu Vaganca, svakodnevno odbijao nalete četnika, ustaša i domobrana. Prvi bataljon je držao položaje na Čukovcu i takođe svakog dana vodio borbu protiv udruženih neprijatelja. Uporedo je vršena konfiskacija imovine narodnih neprijatelja, prije svega prehrambenih proizvoda, radi ishrane ranjenika i oboljelih, a takođe i boraca na položajima. Dobrovoljnim prikupljanjem dobivalo se sasvim malo hrane. Siromašni mještani su davali koliko su mogli, a bogatiji su mahom bili u redovima izdajnika, ili su bili njihovi simpatizeri, i od njih se dobrovoljno ništa nije moglo dobiti. U svemu tome moralo se brinuti da se izbjegniju i najsitnije greške političke prirode, što nije bilo lako u uslovima kada je borbom osvajana oveća teritorija, a pretežno konfiskacijom obezbjeđivana hrana. Povremeno su neprijateljska uporišta napadana samo zato da bi se došlo do hrane, municije, oružja i drugog ratnog materijala.

Drugi i Četvrti bataljon, a kasnije naizmjenično i ostali, čuvali su brigadnu pokretnu bolnicu, privremeno smještenu u Korićanima, u kojoj se našlo blizu 500 oboljelih od pjegavog tifusa i nešto težih ranjenika. Lakši ranjenici, s obzirom na teško stanje u bolnici, upućivani su nazad u jedinice. Događalo se i to da poneki borac, još neizliječen, ponovo zadobije ranu u okršajima protiv izdajnika.

Formiranje Četvrtog bataljona je vršeno u pokretu za srednju Bosnu i završeno je 19. februara u Skender Vakufu.

TIFUS - NAJLJUĆI NEPRIJATELJ

Napadi udruženih neprijatelja: četnika, ustaša, domobrana, Nijemaca, primoravali su Stab brigade da brigadnu bolnicu seli iz jednog mjesta u drugo i tako joj zavarava trag. Selidbom se izbjegavao i napad iz vazduha. Pokreti bolesnika i ranjenika bili su skopčani s ogromnim teškoćama, naročito krajem marta i početkom aprila, kada je udarila zimska mećava i nastupila velika hladnoća, u vrijeme kada je 500 boraca i rukovodilaca oboljelo od pjegavog tifusa. Kad se tome doda i broj ranjenih, stanje u Prvoj krajiškoj brigadi je bilo zaista zabrinjavajuće. Zdravi borci, njih jedna četvrtina od ukupnog brojnog stanja, morali su na svoja pleća da uzmu i nose bolesne i ranjene drugove, ali da, isto tako, stalno budu spremni da odbijaju napade neprijatelja. Uz to i većina zdravih boraca nije bila u pravom smislu riječi zdrava, nego nedovoljno oporavljena od preležane opasne bolesti i rana.

U kritičnim trenucima, početkom aprila, brigadna bolnica se preko Petrovog polja uputila u Korićane. Na ramenima zdravih boraca bili su bolesni i ranjeni. Lakši bolesnici i ranjenici jahali su konje i pješačili. Neočekivano se razvedrilo. Neprijateljski avioni su mogli doletjeti i bombardovati izduženu kolonu. Stoga su birani pošumljeni predjeli, da se ranjeni i bolesni mogu sakriti. Četnici su u stopu, tako reći, pratili kretanje kolone, pripucavali s okolnih visova i uzimali kad ih potjeraju borci iz osiguranja. Trag u snijegu je pomagao neprijatelju da otkrije kuda je zamakla brigadna pokretna bolnica, a onda je nastojao daje sustigne i pripucava. Već i ti manji napadi i usputne zasjede četnika su nagovještavali da neprijatelj priprema neki ozbiljniji, žešći, opasniji napad...

Teži bolesnici su bunčili, ponekad pokušavali da skoče sa nosila i jedva su smirivani. Kada dođu svijesti, odsutno su gledali i obično, na kraju, pitali gdje se nalaze. Lakši bolesnici koji su išli pješke teško su podnosili duže pješačenje i uz put su malaksavali. Desetar Marko Goronja nije prihvatio da ga drugovi nose na leđima i bolestan je pješačio koliko je mogao. U jednoj udolini se, međutim,

zaglibio u blatu i ostao da stoji nepomičan. Kolona je odmicala preko obližnjeg grebena i niko nije primijetio da se malaksali desetar ne može izvući iz raskvašene smolaste zemlje. Na njegovu sreću, naišla je desetina boraca iz zaštitnice i oni su nemoćnog druga ponijeli. Teško bolesna Milica Kovačević, kad se osvijestila, počela je glasno ridati na nosilima. Desetar Košta, pognut pod drškom nosila, okrenuo je glavu i upitao:

- Šta je, drugarice? Boli te previše?..

- Krivo mi je i zao - kroz suze je govorila djevojka iznurena od bolesti i visoke temperature - što se mučite. Eh, noge moje, što ste otkazale...

- Ne žalosti se, nije nam teško - smirivao ju je Košta.

Naporni pokret brigadne bolnice se završio uveče 6. aprila u Korićanima. I tu je borce dočekaao sniježni pokrivač i britki, ledeni planinski vjetar. Ali to je bilo partizansko selo i narod je lijepo prihvatio brigadu. U sobe seoskih kuća su unijeti i razastrti naramci slame i sijena da ranjenici i tifusari ne leže na zemljanom podu. O njihovom smještaju i liječenju su posebno brinuli i u Korićanima, kao što su to činili ranije i kao što će to i docnije činiti: Hajro Kulenović, Nada Ivošević, Tilda Todorović, Milena Jelisavac, Anka Kecman, Radojka Bursać, Pava Bulić, bolničarka Esma, Dušanka Baškot, Danica Vila, Bojana Latinović i drugi. Student medicine Hajro Kulenović bio je sanitetski rukovodilac u Četvrtom krajiškom odredu, ali je kasnije, kad su objedinjena dejstva Prve krajiške brigade i pomenutog odreda, rukovodio ekipom za liječenje i zbrinjavanje ranjenika obiju jedinica.

Poslije dolaska u Korićane od pjegavog tifusa oboljeli su komandant i politički komesar brigade, njihovi zamjenici i članovi Štaba. Bili su to veoma teški trenuci. Rukovođenje je praktički bilo prepušteno štabovima bataljona i komandama četa. A zdravstveno stanje je i kod njih, iz dana u dan, bilo sve slabije. Pjegavac je oborio s nogu i fizički najizdržljivije. Teška bolest srušila je hrabre puškomitraljesce i bombaše. Udarana moć bataljona toliko se smanjila da su zdravi borci s mukom odbijali nadmoćnijeg protivnika.

U Korićanima se brigadna bolnica, prvi put, našla pod kakvim takvim krovom. Preduzimane su sve mjere da se smanje oboljenja od tifusa. Ranjenici su izdvojeni u posebne prostorije, a izolovani su i najteži bolesnici. Vršenaje dezinfekcija odijela i rublja. Slamni ležaji češće su mijenjani i prostorije su redovno čišćene. Zidovi od brvana, zbog stjenica i druge gamadi, često su šureni vrelom vodom. Bolničarkama su u poslu pomagali borci koji su ujedno štitili bolnicu od iznenadnog napada neprijatelja.

Hraije je i dalje bilo malo i teško je nabavljana. Uglavnom je pripremana kaša od ovsenog i kukuruznog brašna. Njoj je rjeđe dodavano nešto kajmaka i sira. Ponekad su bolesnici i ranjenici dobijali parče kuvanog mesa, obično neslanog, i teško su ga gutali. Da bi se došlo do koliko-toliko hrane kojom bi se prezdrijavjeli borci mogli oporaviti i osposobiti za borbu, izvođene su akcije takozvanog ekonomskog karaktera na bolje snabdjevena neprijateljska uporišta. Pri likom takvih upada u uporišta intendanti i ekonomski su se naročito brinuli o tome da se izvlače ponajprije zaplijenjene namirnice, oružje i ratna oprema.

Preko svojih doušnika četnici su saznali za teško stanje u Prvoj krajiškoj brigadi, razmještenoj u širem području Korićana, daje bolnica prepuna bolesnika i ranjenika. O tome su obavijestili Nijemce i ustaše i tražili da zajedno pokušaju uništiti brigadu i bolnicu. Predlogje prihvaćen i zajednički je razrađen plan napada sa dvije kolone. Takozvana lijeva kolona, koju je činilo oko 500 legionara i domobrana, krenuće od Kotor Varoša, a takozvana desna kolona, koju je činilo 200 četnika, krenuće od Javorana i Ljubačeva. Zajednički cilj im je bio da ovladaju položajima jedinica Drugog i Trećeg bataljona na Čukovcu i Vaganju, da ih odbace u kanjon planinske rijeke Ugar i tu, uz pomoć ustaša od Jajca i Meljine, uklješte i unište. Drugi i Treći bataljon dijelom su prihvatili nametnutu frontal-

nu borbu, ali su glavinom, koristeći se pogodnim zemljištem i slabo čuvanim međuprostorima u protivničkom rasporedu, zašli neprijatelju zaleđa i otuda izvršili žestok napad. Preplašeni i zbunjeni neprijateljski vojnici dali su se u panični bijeg i dosta ih nije iznijelo žive glave. Zaplijenjeno je nešto oružja i ratne opreme. Takav ishod je imao svog odjeka i svojih posljedica - desetodnevnu neaktivnost neprijateljskih jedinica. Istina, bilo je tu i tamo manjih izviđačkih čarki, oglašavala bi se kadikad artiljerija i povremeno bi naletjeli avioni. Zatišje je dobrodošlo borcima na položaju da se odmore i pripreme za naredne borbe, a ranjenima i oboljelima da se oporavljaju.

Mada su smještaj i ishrana bolesnika i ranjenika poboljšani, epidemija tifusa i dalje je harala. U bolnicu su stizali novi bolesnici, neki čak u beznadežnom stanju. Dolazili su i teški ranjenici. Jedan od njih, desetar Simo Vujinović, ranjen u kičmu, teško je podnosio bolove, mučio se nekoliko dana i umro. Za kratko vrijeme je umrlo i više boraca oboljelih od tifusa. Zbog visoke temperature nekima je bilo toliko teško da su u bunilu poskakali i pobjegli napolje. Dvojica bolničara su pošli za njima, ali ih nisu mogli pronaći u mrkloj noći. Sutradan su nađeni u snijegu, podalje od sela, bez daha i sleđeni. Zamjenik političkog komesara čete Marko Kovrlija u bunilu je potrčao preko kućnog praga, ali nije imao snage da ode dalje. Bolničarke su mu pomagale da se smiri i vrati u toplu odaju. Nikakvih lijekova nije bilo da se bolesnicima olakšaju i ublaže bolovi. Obolijevalo je i sanitetsko osoblje i tada je postajalo kritičnije za cijelu pokretnu brigadnu bolnicu.

Kada su pojedini borci i rukovodioci izdržali najteže i počeli se oporavljati, dobili su takav apetit da su stalno tražili hranu, a nje nije bilo dovoljno. Neki su se počeli snalaziti, bez obzira na to što su jedva koračali, pa su napuštali bolesničku postelju, zalazili u krompirišta pored seoskih kuća, toljagama razgrtali još smrzlu zemlju da bi iščeprkali neki neizvađeni krompirić. Vadili su i razno korijenje, od njega pripremali neka neukusna i bljutavajela. I travu bijeli daje iznikla u sniježnoj prošarici. Od zaklane stoke gotovo ništa nije bacano. Čak je i koža pržena na žaru, pa su i nju jeli samo da bi utolili glad. U potrazi za hranom grupa ranjenika, smještena u jednoj napuštenoj brvnari, slučajno je otkrila da leži na trapu krompira. Jedan ranjenik je dograbio bajonet i počeo kopati zemljani pod. Kada je odgrnuo nekoliko pregršti zemlje, presrećan je uzviknuo:

- Evo nam hrane za nekoliko dana! Da krompire odmah prigotovimo za jelo. Možemo ih skuvati na ognjištu...

Pokretni ranjenik je pristavio lonac krompira, sjarkao vatru da voda prije provri. Gladne oči ostalih ranjenika nisu se odvajale od posude. Jedan je nestrpljiv i pregladnio, nervozno upitao: '

- Kad će to prokuvati?

- Voda vri. Krompir će brzo biti gotov - umirivao ga je ranjenik pored vatre.

U prostoriju su ušle bolničarke Tilda i Nada i začuđeno zastale. U sebi su se zapitale otkud ranjenicima lonac krompira kada u bolnici nema gotovo nikakve zalihe hrane. Ranjenici nisu prećutali šta su otkrili.

- Ko vam je dopustio da krompir uzmete? - upitala je Tilda.

- Niko. Na svoju ruku sam učinio - iskreno je ranjenik priznao i nije se udaljavao od lonca uzavrele vode. - Uzećemo opet. Glad ne možemo trpjeti...

Tilda i Nada su otišle Dragutinu Staniću, Dušanu Karanu, Vladi Petroviću, Branku Kuni i Dušanu Kopanji, skoro prezdavjelima od tifusa, da se posavjetuju šta da se učini s preostalim krompirom. Karan je predložio da se o svemu 9bavijesti Štab brigade i krompir prenese u bolničku kuhinju. Nada je otišla u Štab brigade, ali je naišla na težak prizor: i komandant i politički komesar i zamjenik komandanta, imali su od tifusa visoku temperaturu. Jedino je zamjenik političkog komesara brigade bio zdrav i izuzetno zabrinut zbog bolesti drugova.

U takvoj situaciji nije ni njemu ništa rečeno o krompiru. Kasnije je taj krompir prenijet u kuhinju brigadne bolnice, a kuvari Ratko Ševo i Danica Ševo prigotovili su od njega ukusno jelo i obradovali bolesnike i ranjenike.

Poslije izvjesnog mirovanja, u drugoj polovini aprila, neprijateljske jedinice su ponovo nastojale da prodru u Šiprage i ugroze živote ranjenih i bolesnih boraca. Od pravca Jajca se uputio ojačani bataljon domobrana, spreman da se razvije u streljački stroj i napadne položaje boraca Prve krajiške brigade na Čukovcu i Vaganu. Čim su kolone primijećene u dolini, komandant Drugog bataljona je poveo borce nekoliko kilometara ispod položaja da postave zasjedu i prirede napadaču iznenađenje. Zauzeli su busije i sačekali da domobranska kolona priđe sasvim blizu. A onda je zagrominjalo oružje. U polučasovnoj borbi neprijatelju su nanijeti veliki gubici i on se u panici povukao u polazni garnizon.

Nekoliko dana kasnije bataljon njemačkih vojnika je pošao u Vitovlje. Prvi bataljon gaje napao nastojeći da osujeti njegovo nastupanje. Razvila se višestruka borba, u kojoj je bilo gubitaka i na jednoj i na drugoj strani. Na kraju su njemački vojnici ipak potisnuti u Turbe.

Četnički komandanti Lazo Tešanović i Rade Radić su najprije pripremili, a onda izveli, 24. aprila, najsnažniji napad na brigadnu bolnicu. Pošli su sa tri strane: jedna kolona četnika je išla preko Imljana, druga od Petrovog polja i treća od Kruševa brda. Nastupalo je ukupno oko 700 četnika, dobro pripremljenih za borbu, naoružanih sa više minobacača koje su dobili od Nijemaca i ustaša. Čim su prethodnice napadača naišle na isturene desetine boraca Prve krajiške, otvorile su vatru. Borba se više rasplamsala kada je pristigla glavina četničkih jedinica, koja je silovito težila naprijed. Četnici su se posebno okomili na Drugu četvu na položajima na brdu Lisini i na Prvi bataljon Četvrtog krajiškog odreda, privukli se nadomak ručnih bombi i počeli ih bacati. Nastao je tađ pravi dvoboj ručnim bombama naizmjenično praćen snažnim eksplozijama. Borci Druge čete i borci Prvog bataljona uporno su odolijevali, znajući da će im u pomoć pristići drugovi iz ostalih četa koji su toga trenutka bili u Korićanima.

Četnici su svakog časa pojačavali napad i već su izbili na visove u blizini brigadne bolnice. Minobacačke granate su padale pored brvnara, eksplozijama uznemiravale tifusare i ranjenike, koji su ustajali i počeli izlaziti napolje. Postojala je bojazan da pokretne bolesnike i ranjenike može obuzeti panika i žrtve bi bile neminovne. Politički komesar bataljona Gojko Kusonjić preduzeo je energične mjere da se očuva red i bolnica povuče bez panike.

Minobacačke granate gusto su zaredale preko kuća u kojima su ležali oboljeli članovi Štaba brigade s komandantom, političkim komesarom i zamjenikom komandanta. Iako iscrpljeni i malaksali od teške bolesti, oni su pomagali da se odbrana bolje organizuje i pređe u protivnapad. Brigadni ljekar i bolničarke potpuno su očuvali hladnokrvnost. Ranjene i bolesne borce nosili su i vodili u šumu pored sela. Četnici nisu otkrili kuda se kreću bolesnici i ranjenici i minobacačima su nastavili da tuku seoske brvnare. U trenutku kada je većina tifusara i ranjenika ulazila u šumu, neko se prisjetio da nema Dušana Karana, kome se zdravstveno stanje pogoršalo, daje izašao iz brvnare, ali... Politički komesar Gojko Kusonjić opkoračio je konja i pojurio nazad u selo. Nije se osvrtao na tutanj minobacačkih granata i rizikovao je sopstveni život da pronađe druga i pomogne mu. Karanje nemoćan ležao na smrzloj zemlji i nerazgovjetno nešto govorio. Kusonjić gaje dograbio, posadio u sedlo i pričvrstio. Četnici su se toliko približili da su vidjeli šta se dešava i otvorili vatru. Zrna su cvrljukala, ali nisu pogađala u metu. Kusonjić je brže potjerao konja i nemoćnog druga izbavio od strašne smrti koja bi ga čekala.

Kada su bolesnici i ranjenici bili zbrinuti, umješno i postupno, prelazilo se u napad da se izdajnici odbiju. Odvažni Ljubomir Jajčanin Bijeli poveo je borce iz bolničke zaštitne jedinice na neprijatelja koji je još uporno nastupao. Bijeli je

staloženo nišanio i nekoliko bradonja oborio u snijeg. Ostali su procijenili da im se crno piše i odmah su zastali. Bijeli je u dogovoru s političkim komesarom brigade pripremio borce da četnicima zađu za leđa i natjeraju ih da odstupe. Pomoćnik političkog komesara čete Dušan Bjeljac, kad su četnici već pomislili da su na domaku cilja, okrenuo se drugovima i povikao:

- Naprijed! Moramo odbraniti ranjenike i bolesnike!

Bjeljac je prvi, vješto koristeći neravnine zemljišta, potrčao da se približi izdajnicima, da ih obara paljbom iz svog oružja, ali je junački poginuo. Za njim su, kao na krilima, krenuli ostali borci, i četnicima nije ostalo drugo do da biraju kuda će umaći.

Idući od Imljana, dvije četničke čete su izbile na kanjon Ugra i zatvorile pravac od Korićana. Njihovo je oružje plamtjelo preko kanjona i zrna su pljuštala po položaju boraca Treće čete Drugog bataljona, koji izdajnicima nisu dali da pređu kanjon i uđu u Korićane. Dok se to dešavalo, žestoki okršaj nije prestajao na drugoj strani planinskog sela, gdje su zaštitnica bolnice i ostale jedinice Prve krajiške brigade uporno odbijale napadače. Komandir i politički komesar čete su riješili da se četnicima neprimjetno zađe za leđa. A kako preko Ugra? Takva misao se mogla pročitati na licima i vodnika Miše Kecmana i Marka Dropca. Mišo se nije dugo dvoumio i razborito je progovorio:

- Jeste zima i hladno je... Pa šta?.. Pregazićemo rijeku i ugrijati se jurišajući na bandu.

- Da krenemo odmah! - predložio je Drobac. - Najvažnije je, mislim, da nas banditi ne primijete.

- Uz vrleti kanjona možemo se neopaženi pentrati. Ništa ne bi vrijedjelo da nas otkriju. Sigurno su desetstruko i više nadmoćniji. U mom vodu samo je 17 boraca, a u tvome, koliko?...

- Okruglo dvadeset. Ostali su oboljeli od tifusa, a neki su i ranjeni.

- Malo nas je, Marko, ali smo odabrani - našalio se Kecman.

Sve se to dešavalo 24. aprila 1943. godine.

Borci Prvog voda, s Mišom Kecmanom, kradom su sišli niz kanjon i pregažili rijeku. Četnici su u to vrijeme pažnju sasredili na drugu stranu, na stazu koja iz Ugra vodi u Imljane i lakše prohodno zemljište. Vodnik Kecman nije izašao na puteljak, na nišan oružja izdajnika. Skrenuo je udesno, kanjonom nadvijenim nad rijekom. Borci su se teško uspinjali i, zadihani, češće zastajkiivali. Kecman je žurio da se što prije domogne vrha. Tada je, neočekivano naišao na teško prohodnu okomitu stijenu i zastao. Postojala je opasnost da se neko oklizne i strmoglavi u ambis. Da bi se to izbjeglo i stiglo neprijatelju za leđa, vodnik je naredio borcima da se izuju i bosonogi ispentraju preko stijene.

I Drugi vod, s Markom Dropcem, zaobilaznim je putem stigao četnicima za leđa. Pokriveno rastinjem i udolinama ispresijecano zemljište pomoglo je borcima da ostanu neotkriveni. Neki su se toliko prikrali četnicima da su već i jasno razaznavali njihov glasni razgovor. Vratu su najprije otvorili u pozadinu lijevog boka četničkog borbenog rasporeda. Iznađeni četnici nisu odmah shvatili šta ih je to snašlo i počeli su bježati. A potpuna panika ih je zahvatila kada su i borci Prvog voda prešli u munjevit napad. Četnici su bježeći bacali oružje i uzimali u Imljane. Za kratko vrijeme očišćen je prostor iznad kanjona Ugra i sa te strane je opasnost od četničkog upada u Korićane bila otklonjena. Zaplijenjena je četnička kuhinja s dva kazana kuvanog mesa, uhranjeni ovan, postolje teškog mitraljeza i nešto municije.

U teškoj borbi četnici su odbijeni i na ostalim pravcima napada. Na bojištu su ostavili 40 mrtvih i 8 teško ranjenih. Zaplijenjeni su 2 minobacača, 2 puško-mitraljeza, 40 pušaka i znatne količine municije.

Četnička izdaja i njihovi podmukli napadi prevršili su svaku mjeru. Stoga je u pismu političkog komesara brigade Mladena Marina političkim komesari-

ma bataljona rečeno da se dobro prouči letak Oblasnog komiteta KPJ o podlosti izdajnika i naglašeno: »Zato je naš osnovni i najsvetiji zadatak uništiti četnike kako vojnički tako i politički. Vojnički ih najnemilosrdnije uništavati... A politički ih likvidirati u masama, tj. najenergičnijim političkim radom odvajati četnike od narodnih masa«.

Udruženi neprijatelji: Nijemci, četnici, ustaše i domobrani, bili su odbijeni, ali je najljući neprijatelj - tifus - i dalje harao. Uslijed visokih tjelesnih temperatura, neki su borci dobijali zapaljenje mozga i rijetko ostajali živi. Lijekova i dalje nije bilo. Nedostajalo je zavoja za ranjenike i hrane da bi se borci koji su preležali tifus mogli brže oporavljati. Intendanti Vico Bašić, Mile Pantoš, Dušan Jeftić i drugi stalno su se brinuli da se nabavi što više hrane za iznurene borce i rukovodioce.

Bližio se Prvi maj. I pored brojnih teškoća, vršene su pripreme da se međunarodni praznik rada proslavi u svim jedinicama Prve krajiške udarne brigade. Pripreman je prigodan program i referati. Živko Dojčinović, sa dvojicom drugova, uvježbavao je skeč »Tri gluvonje«, da raspoloži teške bolesnike, ranjenike, borce zaštitne jedinice brigadne pokretne bolnice.

Prvi maj je značio i pravi početak proljeća. Snijeg je okopnio, trava počela bujati, a vočke se rascvjetale. Na livadi ispod Korićana podignuta je omanja pozornica. Njoj su pohitali borci, lakši ranjenici i bolesnici. Pažljivo su saslušali govor o značaju Prvog maja, recitacije i skeč. Nije izostalo i sportsko takmičenje. Borci su se nadmetali u trčanju, skakanju udalj i bacanju kamena s ramena. Slavlje je OSobitO rCX3polozilo boixt 1^oj* proloaoli opcxlti W-J oct, cu riti7p.a vremena sreli svoje drugove iz četa i vodova. Tom prilikom, iako još nedovoljno oporavljeni, rekonvalescenti su izrazili želju da se vrate u borbene jedinice. Sedamdesetorici je želja ispunjena i dva-tri dana poslije Prvog maja otišli su u jedinice na položaju kod Maslovara.

Zdravstveno stanje boraca i rukovodilaca se poboljšalo. Više nije bilo masovnih oboljenja od tifusa, pošto je većina boraca preležala opaku bolest i stekla imunitet, ali su zdravi bili u opasnosti. Traženi su pogodniji uslovi za njegu i oporavak ranjenih i oboljelih. Naročita se briga vodila i o zaštiti brigadne bolnice. Zbog pomenutih okolnosti, bolesnici i ranjenici premješteni su u Siprage. U tome mjestu bile su nešto pogodnije prilike za ishranu i smještaj.

Po odluci Štaba brigade uslijedio je pokret iz Korićana, Imljana i Petrovog polja u Siprage. Oboljeli i ranjeni bili su na nosilima, na ramenima zdravih drugova, a neki su se kretali pješke, pomažući se štapovima i jašuci konje. Na nosilima su bili teško oboljeli komandant Drugog bataljona Cvijo Mazalica, zamjenik komandanta Četvrtog bataljona Gojko Trikić, zamjenik političkog komesara Trećeg bataljona Branko Dragaš, Veljkan Kenjalo i drugi. Zdravstveno stanje tih drugova bilo je beznadežno. Trikić i Dragaš su bili u dubokoj nesvjestici. Tako reći na svakom koraku su bdjeli nad bolesnicima Hajro Kulenović, Marija Đaković, Boja Radić, Mara Kecman i ostali, preduzimali sve što je bilo u njihovoj moći da im bolove učine snošljivijima.

U Šipragama su ranjenici i bolesnici smješteni u seoske kuće. Neki su određeni u zaselak Laziće, udaljen oko četiri kilometra jugoistočno od Šipraga. Onemogućena je podijeljena ovsena kaša da utole glad. Kasnije je obezbijedena nešto bolja hrana, od mesa i krompira. Ni sada tifusna groznica nije prestajala da kosi. od visoke temperature sagorjeli su Gojko Trikić, Branko Dragaš, Veljko Kenjalo i drugi. Sahranjeni su uz skromne vojničke počasti. U oproštajnom govoru je, između ostalog, rečeno da su Trikić i Dragaš članovi KPJ, da su bili organizatori ustanka, da su radnici... Iskreno su ih ožalili borci i rukovodioci brigade.

Dok su se ranjenici i bolesnici oporavljali u Šipragama, glavnina brigade je stigla u rejon Jošavke da goni i uništava četničke jedinice. Time je, u stvari,

trebalo osujetiti pripremanu četničku ofanzivu u srednjoj Bosni. Borbe su primile i šire razmjere. Nijemci i ustaše su priskočili u pomoć svojim saveznicima - četnicima - na taj način što su počeli češće napadati borce Prve krajiške brigade. U borbama protiv četnika u blizini Jošavke i u području Čečave učestvovali su borci Četvrte krajiške udarne brigade koja je došla iz Bosanske krajine. Akcije su, koliko se moglo, bile usklađivane. O žilavosti izdajnika, Milutin Morača je za 13. maj 1943. godine u svom Ratnom dnevniku zapisao:

»Javljaju o prikupljanju četnika u okolnim selima. U borbi protiv 1. brigade učestvovali su i 'roguljaši'. Strahovito je o tome razmišljati. Za koga se bore ti roguljaši? Četnički vođi zaista su učinili svoje. Na Uzlomcu planini napali su naš karavan. Ne znam ishod«.

Borbe u Jošavki i okolini trajale su petnaestak dana i tom prilikom su neprijatelju nanijeti osjetni gubici. Ni bataljoni Prve krajiške, s obzirom na udruženog i nadmoćnijeg protivnika, nisu prošli bez gubitaka.

U drugoj polovini maja u srednju Bosnu došla je cijela Peta narodnooslobodilačka udarna divizija, u čijem je sastavu bila i Prva krajiška brigada. S Petom divizijom je došao Košta Nađ, komandant Prvog bosanskog udarnog korpusa. U Štabu divizije održan je sastanak s komandantima Prve, Druge i Četvrte krajiške brigade. Tom prilikom, u prisustvu Koste Nađa i Slavka Rodića, raspravljano je o mnoštvu pitanja značajnih za razvoj narodnooslobodilačke borbe u ovom kraju, zatim o direktivi za pokret divizije u istočnu Bosnu da bi se time olakšala dejstva jedinicama koje su, pod komandom Vrhovnog štaba i druga Tita, Tritelj, ~ u iicproliuUniiii i pasivnim područjima Crne Gore. Došlo je i do organizacionih i kadrovskih promjena. Slavko Rodić je postavljen za komandanta novoformiranog Drugog bosanskog udarnog korpusa, a Milutin Morača za komandanta Pete krajiške udarne divizije.

Prvu godišnjicu formiranja brigade borci su obilježili i prigodnim kulturno-sportskim programom. Ujedno su vršene pripreme za naporni pokret prema istočnoj Bosni. Na proslavi godišnjice formiranja brigade o njenom borbenom putu i vojničkim uspjesima i o zadacima koji je još očekuju govorio je komandant Vojo Todorović. Politički komesar Mladen Marin je upoznao borce i rukovodioce s političkom situacijom i stim kakvi još napori i teškoće stoje pred brigadom na njenom slavnom putu ka pobjedi i slobodi. U ime KPJ, borce i rukovodioce je pozdravio Milosav Milosavljević, a u ime skojevske i omladinske organizacije, Zvonko Grahek. Potom je nastavljen kulturni i sportski program. Naročito je, međutim, pažnju izazvalo takmičenje puškomitraljezaca u gađanju nepokretnih meta.

DO RIJEKE BOSNE I NATRAG

Poslije gotovo tromjesečnih napadnih i odbrambenih borbi u srednjoj Bosni, Prva krajiška je, na osnovu zapovijesti Štaba Pete divizije, zajedno s Drugom i Četvrtom krajiškom udarnom brigadom krenula prema rijeci Bosni. Njihov je cilj bio: forsirati rijeku, produžiti u istočnu Bosnu i ući u sastav novoformiranog Drugog bosanskog udarnog korpusa. Prva i Četvrta krajiška su marševale preko Očauša i Blatnice, a Druga krajiška brigada preko Šipraga, Novakovića i Panića. S brigadama Pete krajiške divizije u istočnu Bosnu su išli Košta Nađ, komandant Prvog bosanskog udarnog korpusa, i članovi Vrhovnog štaba NOV i POJ Ivo Lola Ribar, Vladimir Popović, Rato Dugonjić i Arso Jovanović.

U toku marša, od 22. do 26. maja, brigade Pete divizije su stigle u Željezno Polje, uglavnom po velikom nevremenu i dosta zamorene. Stoga se unaprijed posumnjalo da se nabujala rijeka može prijeći na odabranim gazovima. Bez obzira na izrazito nepovoljne vremenske prilike, Štab divizije je naredio brigadama

da pristupe izvršavanju primljenih zadataka. Prva krajiška brigada je morala razbiti neprijateljsku posadu u Nemili, nedaleko od Zenice, ovladati mostom na rijeci i preći u istočnu Bosnu. Druga krajiška brigada se uputila u Topčić Polje, da potuče neprijatelja, zatim da na odabranom gazu pokuša preći rijeku Bosnu i uspostavi mostobran. Četvrta krajiška brigada je imala zadatak da razbije neprijatelja na pravcu svog nastupanja i rijeku pređe na gazu kod Begovog Hana.

U Željeznom Polju brigade je dočekalo takvo nevrijeme da su se našle u pravih planinskim bujicama. Jedva su se kretale. Uveče je provala oblaka potoke i vododernine pretvorila u neprohodne vodene prepreke. Uprkos svim nevoljama nije se odustajalo od izvršenja zadataka. Nastupajući prema označenom cilju, u veoma tamnoj noći, borci Prve krajiške često su gazili vodu do prsiju i odolijevali iznenadnim bujicama. U svemu tome teško su se orijentisali, pa su se čvrsto hvatali za ruke da bi se održali pred udarom stihije i da ne bi zalutali. Podivljala voda progutala je nekoliko boraca i tovarnih konja.

Nezapamćena nepogoda, ipak, nije osujetila borce Prve krajiške da pravovremeno stignu u Nemilu i preduzmu napad. Borba je vođena kod mosta i obližnjeg bunkera. Bombaši i puškomitraljesci su pokušali da likvidiraju neprijateljske otporne tačke i zauzmu most. U tome bi uspjeli da neprijatelj ranije nije digao podnice mosta i tako ga onesposobio za prelaz. Željezničkom prugom stigao je u Nemilu oklopni voz i otvorio vatru iz mitraljeza i topova. Za njim su krenule jedinice 373. njemačke legionarske divizije da brane gazove na rijeci Bosni. A kiša nikako nije prestajala. Rijeka je već toliko nabujala da se njeni gazovi nisu mogli koristiti. U takvoj situaciji Košta Nađje naredio da se brigade Pete krajiške divizije vrate na prostoriju odakle su krenule.

U svanuće, 27. maja. Prva, Druga i Četvrta krajiška brigada, stalno praćene nepogodom, došle su u Željezno Polje, Dogiod i Orahovicu. Pokislim i umornim borcima je omogućeno da predahnu i prosuše odjeću. Potom su nastavili put dublje u srednju Bosnu. Zbog sukoba s neprijateljem kod Blatnice, bataljoni Prve krajiške brigade su otišli preko Bjelogovića i Očauša. S njima su išli članovi Vrhovnog štaba i komandant Prvog bosanskog udarnog korpusa. U pokretu za Blatnicu i Mladikovinu, Druga i Četvrta krajiška brigada sukobile su se neočekivano s jednom bojnom 8. domobranskog lovačkog puka. Bojna je išla iz Teslića s namjerom da zajedno s jedinicama 373. njemačke legionarske divizije, u nastupanju od Zenice prema Orahovici i od Zepča za Željezno Polje, napadne brigade Pete krajiške udarne divizije.

Poslije dolaska u srednju Bosnu, Prva krajiška udarna brigada je od 30. maja do 7. juna vodila nekoliko manjih borbi, progonila četničke jedinice, prikupljala hranu i u širem području Šipraga i brižljivo se pripremala za predstojeće pokrete i borbe.

Vrhovni štab NOV i POJ i drug' Tito zahtijevali su od Prvog bosanskog udarnog korpusa da uputi jače snage prema pruzi između Sarajeva i Mostara da bi pomogle u prihvatanju Glavne operativne grupe koja je trebala naići iz Crne Gore, zapravo iz pakla neprijateljske ofanzive na Sutjesci. Za izvršenje toga zadatka određene su Prva i Četvrta krajiška udarna brigada.

Prilikom pokreta borci Prve krajiške brigade imali su nekoliko žestokih okršaja s neprijateljem. U rejonu sela Vitovlja, u zaseoku Dukati, neočekivano je došlo do sukoba i oštre borbe s izviđačkim trupama 384. puka 373. njemačke legionarske divizije. Prešavši iz marševskog poretka u streljački stroj, jedinice Prvog bataljona su otvorile ubitačnu vatru i prorijedile stroj napadača. U tom žestokom okršaju je, zapravo, bila razbijena bojna legionara, a preživjeli vojnici su odmaglili u gudure planine. Na bojnom polju je ostalo više neprijateljskih vojnika, a 22 su zarobljena. Zaplijenjeno je dosta oružja, municije, odijela i obuće. Municija i odjeća će značiti mnogo u narednom nastupanju i vođenju borbe, jer

su baš u tom času borci muku mučili sa svojom dotrajalom odjećom i obućom, a raspolagali su uz to sa malo puščanih i puškomitraljeskih metaka.

Za preživjelim ustaškim legionarima i Nijemcima je uslijedila potjera. I borbe su nastavljene u pošumljenim krajevima Vitogora. Ustaški legionari i Nijemci vješto su se branili i izbjegavali opkoljavanje. Po podne su dobili pojačanje, iz garnizona u Jajcu, pa su se osmjelili i pošli u protivnapad. Njihov udar je najviše osjetila Prva četa Trećeg bataljona, koja se gotovo našla u okruženju. U pomoć su joj priskočili borci Treće čete Prvog bataljona. Kada su neprijateljski vojnici satjerani na neveliki prostor i pozvani da se predaju, umjesto odgovora oni su osuli paljbom iz pušaka, puškomitraljeza i bacanjem ručnih bombi. Imali su odlične zaklone iza uspravnih i poobaranih stabala i teško im se moglo prići. Otuda su češće virkali, nišani i otvarali vatru. Puškomitraljezac Mile Prolić, primiren iza ovećeg panja, pažljivo je vrebao vojnike pod šljemovima i kratkim rafalima ih primoravao da glave rjeđe pomalaju iz zaklona. Njemu su se pridruživali drugovi, raspoređeni lijevo i desno, i opaljivali iz oružja samo kada su vjerovali da promašaja ne može biti.

Na čistini između dva protivnička stroja, u tek probuđenoj planinskoj travi, kad paljba unekoliko utihne, moglo se čuti jaukanje ranjenika. Ko bi to mogao biti? Pitanja su presahla kada je objašnjeno daje Boško Ćulum, iz Trećeg bataljona, pao nešto ranije teško ranjen u jurišu. Drugovi su pokušali da ga iznesu u zaklon, da mu previju rane i ublaže bolove, ali su dočekani preciznim pogocima i bili primorani da ustuknu. Blizu Boška je ležao ranjeni Nijemac koji je dozivao u pomoć. Niko nije pokušao da mu pomogne. Milenko Kozomora, Mile Prolić, Košta Kovačević i drugi neprestano su smišljali kako da pomognu Bošku. U nedostatku ašovčića, bajonetima su počeli kopati rov - približnicu - samo da bi druga izbacili iz kritične situacije. Ubrzo se pokazalo da bajoneti ipak ne mogu zamijeniti alate za kopanje. Mile Prolić je predložio da se Bošku pritrči, da se hitno zgrabi i donese u zaklon. Komandir voda se saglasio i nekoliko boraca je iskočilo iz zaklona. Neprijateljske vojnike nije zbunila kratkotrajna žestoka paljba i odgovarali su pravim uraganom. Prolić je smrtno pogođen ostao u blizini Boška, koji više nije jaukao. Protivnapad je opet izveden. Drugovi su dograbili Prolića i donijeli u zaklon. Neki su zaplakali saznajući da ne daje znake života. Nešto niže od zaklona bajonetima su iskopali raku i sahranili palog puškomitraljesca.

Iz Vitovlja su bataljoni Prve i Četvrte brigade krenuli 12. juna 1943. godine preko Božikovca i Komara ka Vidriku i Slavkoviću. Južno od Bjožikovca i kod Karaula Gore neprijateljski vojnici su popravljali cestu Travnik-Jajce i nisu se mogli zaobići. Štab Pete krajiške divizije je odlučio da Prva krajiška napadne i potuče neprijatelja na dijelu između Božikovca i Brvanaca, a Četvrta krajiška brigada u širem rejonu Božikovca. Štabovi brigada su utanačili sadejstva u napadu na dvije čete 3. bataljona 384. puka i jednu inžinjerijsku četu 373. puka 373. njemačke legionsarske divizije.

Borba se razgorjela u podne, 12. juna, na dosta širokom prostoru. Bataljoni Prve krajiške brigade napadali su neprijatelja u predjelu između Brvanaca i Božikovca i ujedno odbijali neprijateljska pojačanja od pravca Jajca. Prvi i Drugi bataljon, s komandantima Stevom Raušom i Cvijom Mazalicom, brzo su, iz marševskog poretka, prešli u streljački stroj i približavali se neprijatelju. Pošumljeni krajevi pomogli su jedinicama da se neopažene približe neprijatelju. Dvije čete Prvog bataljona pretrčale su jednu udolinu da jurišem razgone vojnike koji su nastupali drumom od Božikovca za Brvance. Treća četa istog bataljona dobila je zadatak da neprijatelja napadne s leđa i djelimično s boka. Bataljon je ujedno ostvario i sadejstvo s lijevokrilnim susjedom, zapravo s jedinicama Trećeg bataljona Četvrte krajiške brigade. Čete Drugog bataljona, kad se okršaj rasplam-

sao, najprije su štitile leđa jedinicama u napadu, a kasnije presrele neprijateljevu kolonu koja je dolazila od Jajca.

Djelimično iznenađeni na pravcu napada Prvog bataljona, vojnici su se počeli povlačiti. Trkom su sišli u obližnji potok jer nisu namjeravali da se predaju. Drveće su iskoristili za zaklone i nastojali su da odbiju sve juriše. A vodnik Milan Petrović, prednjačeći u borbi, podsticao je drugove da ručnim bombama i preciznim nišanjenjem vojnike izgone iz busija i zaklona. Tako je činio dok nije posječen, po sredini stomaka, puškomitraljezovim rafalom. I kada je položen na nosila, Petrović je tražio da juriš ne malaksava. To se i ne bi dogodilo da vojnici nisu dobili pojačanje od Božikovca. Otuda je stigla, koristeći nedovoljno zaštićeni prostor, jača neprijateljska grupa i ustremila se u leđa Prvog bataljona. Nijemci su nažešće jurišali na Treću četu s komandirom Božom Mutićem. U teško prohodnoj šumi vodila se ogorčena borba. Napadi Nijemaca su odbijani, ali je bilo i gubitaka. Već u prvim trenucima teško je ranjen desetar Babić. U pomoć mu je priskočio komandir voda Radak i donio ga u zaklon. Istoga časa je počela borba prsa u prsa i hvatanje za gušu. Iz jednog žbuna iskočio je njemački podoficir i zgrabio Radaka. Želio gaje udaviti. Rvanje i gušanje su se završili u potoku. U pomoć komandiru voda priskočio je Košta Kovačević. Vrebao je priliku da napadaču zada smrtni udarac. No odnekud se pojavio još jedan Nijemac i nanišanio u Radaka i Kovačevića. Kada je to primijetio, Milenko Kozomora se panteriski bacio na Nijemca, ali je, dočekan pucnjem, pao smrtno ranjen. Svojim tijelom je ipak uspio da zakloni dvojicu drugova da ne budu pokošeni. A to je dobro došlo Radaku i Kovačeviću da savladaju napadača i odgurnu u pličak planinskog potoka.

Kad su izašli iz doline i prolazili raštrkanim planinskim selom Dubravama, borci Prve krajiške su naišli na njemačke vojnike i odmah su otvorili vatru. Bila je to desetina Đure Krčmara. Iznenađeni vojnici digli su ruke uvis. Jedanaestorica su odmah potjerani nešto dalje od mjesta borbe, a više od dvadeset ih je zadržano s rukama iznad glave, pored odloženog oružja, da budu povedeni u Štab bataljona. Pored njih je stražario desetar Krčmar sa svega šestoricom boraca. Vidjevši da ih čuva malo boraca, Nijemci su dograbili odloženo oružje i otvorili vatru. U obračunu je palo više Nijemaca, ali i desetar Krčmar i trojica boraca.

Čete Drugog bataljona, koje su učestvovala i u borbama u Brvancima, sačekale su neprijateljsku kolonu na drumu od Jajca. U žestokom okršaju ubijeno je 15 i ranjeno više neprijateljskih vojnika. Uništena je komora i jedan kamion. Ratni plijen se nije mogao izvuci uslijed jake neprijateljske minobacačke vatre i pristizanja pojačanja. Samo Druga četa pomenutog bataljona, u toku borbe kod Brvanaca, odbila je tri silovita juriša, više Nijemaca ubila i ranila, a među njima i jednog oficira.

Kada su dobili pojačanje, neprijateljski vojnici su odabrali dobre zaklone i nisu napuštali planinsko selo. Štab brigade je smatrao daje osnovni zadatak izvršen, daje savladana drumska i željeznička komunikacija i da treba produžiti dalje, u skladu sa zapoviješću komandanta divizije. Komandanti Prvog i Drugog bataljona, neposredno angažovanih u borbi - Treći je bio u brigadnoj rezervi, a Četvrti štitio pokretnu bolnicu - preduzeli su mjere da se čete izvuku i pođu dalje od komunikacije. I to nije prošlo bez kratkotrajne nepredviđene borbe. U povlačenju se četa s Vašom Sadžakom na čelu zaputila pravo u selo i naišla na cijevi neprijateljskog oružja. Komandant bataljona je uvidio da Sadžak ne zna za pritajene neprijateljske vojnike i povikao je iz sveg glasa:

- Sadžak, neprijatelj vreb! Zaobidite selo i dođite ovamo!..

Izgleda da komandir čete nije dobro razumio šta mu se naređuje, pa je borbama komandovao da se razviju u streljački stroj i pođu u napad. Neprijateljski vojnici su ih dočekali žestokom vatrom. Komandantu bataljona više nije vrijedilo da izvikuje da se četa ne upušta u borbu. Naprotiv. Nije uspio zadržati ni

vodove Treće čete, koji su bili u blizini komandnog mjesta bataljona. Planinsko selo je uzavrilo od pucnjave. Napad je prerastao u juriš. Nijemci su satjerani u nekoliko kuća i u vodenicu - seoski mlin, stotinak metara udaljenih od ruba šume, odakle su neštedimice tukli iz raspoloživog oružja i nagovještavali da se živi neće predati. Čistina im je pogodovala da zadrže i odbiju juriše. Ispred kuća i vodenice je bila i visoka drvena ograda koja se u trku nije mogla preskočiti. A pentranje uz ogradu borcima ne bi donijelo ništa dobro. Kratki zastoj najteže je podnosio komandir voda Miloš Deretić, koji nije krio zlovolju i rasrđen je upitao:

- Ko će sa mnom?

- Najprije se javio golobradi Draško Gavranović i to komandira nije mnogo odobrovoljilo. On je očekivao da će se stariji i iskusniji, više vični u baratanju bombama i bajonetom, iskazati da mogu čistine i visoke ograde. Oglasio se zatim i Ilija Santrač. Za njim se povelu još nekoliko drugova. Deretić se zadovoljno nasmiješio, pripremio ručnu bombu i napunio oružje. Časak je odmjerio razdaljinu do neprijatelja i viknuo:

- Za mnom, drugovi! Trkom!

I prvi se stušio preko čistine. U napad je odjednom pošao cio vod. Zatreštali su rafali.

Deretić se srušio blizu vodenice. Tako je junački pao jedan od najneustrasivijih boraca brigade.

Golobradi Gavranović se domogao drvenih prečaga. Počeo se pentrati i odjednom se presamitio. Iz njegovih grudi krv je šiknula i poškopila latice planinskog cvijeća. Pogođen je i Ilija Santrač, ali se nekako izvukao ispod ubitačne vatre.

I Nijemci su imali mrtvih i ranjenih.

I pored gubitaka, pripreman je slijedeći juriš. Kivni na vojnike, zabarikadirane u seoskim kućama i vodenici, borci Treće čete glasno su iskazivali svoja raspoloženja: da će jurišati do poslednjeg daha. Komandant i politički komesar bataljona nisu dopustili da se dalje krvari, pogotovu što se u napad krenulo mimo njihovog pristanka. Četama je naređeno da se prikupe na putu iznad sela i produže za glavninom brigade.

Premda neprijatelj u Brvancima i Božikovcu nije potpuno savladan, bataljoni Prve i Četvrte krajiške brigade izvršili su osnovni zadatak: prešli su preko komunikacije između Travnika i Jajca i borbe nastavili bliže Sarajevu. U brigadnom izvještaju od 14. juna 1943. godine, o borbi kod Brvancaje konstatovano, pored ostalog, daje ubijeno 40, ranjeno 50 i zarobljeno 15 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjene su 2 strojnice, 15 pušaka, 3 pištolja i dosta municije. U borbi je palo 7 i ranjeno 11 boraca Prve krajiške brigade.

STALNI POKRETI I BORBE

Marševske kolone Prve krajiške brigade prelazile su šumom pokrivene predjele i brojne proplanke bez potrebnog predaha i okrepljenja. Umor se primjećivao na licima boraca i rukovodilaca. I nešto duži zastoj u Sjenkoviću dobro je došao umornima, nedovoljno oporavljenima od rana i preležanog tifusa, da prikupe snage za predstojeće borbe. Odmor je korišćen, shodno uputstvu komandanta divizije, a po odluci Štaba brigade, da se planira dejstvo brigade kod Kiseljaka, Bitovnje, Kreševa i Fojnice. Pri tome se imalo na umu daje osnovni zadatak-prihvatiti jedinice pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba ako od Sutjeske izbiju na prugu između Sarajeva i Mostara. Da bi se neprijatelj zavarao i prikrili razlozi približavanja pomenutoj željezničkoj pruzi, dejstva su pojačana na komunikaciji između Fojnice, Kiseljaka i Kobilje Glave. Uz slabiji

otpor nekoliko oružnika, bataljoni Četvrte krajiške brigade su 17. juna ušli u Fojnicu i Kreševo. Tom prilikom je zaplijenjeno prilično hrane, obuče i drugog materijala. Bataljoni Prve krajiške brigade su kasnili u dolasku na cestu Kiseljak-Kreševo i kod Kobilje Glave. Njih je zadržala jedna četa njemačkih tenkova i cestu su prešli uveče.

Dva bataljona Četvrte krajiške brigade, po naređenju Štaba Pete divizije, upućena su preko Vraniće i Bitovnje da se približe željezničkoj pruzi Sarajevo-Mostar i uspostave vezu s Grupom bataljona koji su trebali doći u sastav Pete krajiške udarne divizije, umjesto Druge krajiške udarne brigade, koja je, zbog znatnog broja oboljelih, ranjenih i premorenih boraca, ostala u srednjoj Bosni.

Dva bataljona Prve krajiške udarne brigade zauzela su položaje od Kreševa do Zabrđa i Kobilje Glave, a jedan na komunikaciji između Kreševa i Kiseljaka. Pokret bataljona su ometali neprijateljski tenkovi, ali ih nisu mogli spriječiti da stignu označenom cilju i da se rasporede prema utvrđenom planu.

Neprijatelj je pripremao manje i veće protivudare. Već 18. juna su iz Kiseljaka u Kreševo posle manje njegove jedinice, ali su odbijene u polazni garnizon. Bilo je to, u stvari, nasilno izvidanje i priprema za žešće napade. Sutradan se Prvi bataljon, s komandantom Stevom Raušem i političkim komesarom Perom Đurićem, našao na udaru ustaško-domobranskih snaga koje su nastupale od Kiseljaka. U oštroj borbi je ubijeno 15 vojnika i zaplijenjeno je nešto ratne opreme. Prvi bataljon je imao 2 mrtva i 2 teže ranjena borca. Kratkotrajni uzmak neprijatelj je značio i obustavljanje borbi. Naprotiv. Narednih dana pristizalo je njegovo pojačanje, uglavnom od Sarajeva i garnizona u dolini rijeke Bosne, da se okomi na bataljone Prve i Četvrte krajiške udarne brigade. U isto vrijeme je uslijedio napad neprijateljskih jedinica od Kiseljaka prema Fojnici i Kreševu. U napadu su učestvovali, 20. i 21. juna, 3 bataljona 384 puka 373. njemačke divizije, 1. i 3. bataljon 369. njemačke pješadijske divizije i 373. poljski dopunski bataljon iz rejona Han-Ploča. Najžešći udar su izdržale čete Trećeg bataljona, s komandantom Mirkom Zecom i političkim komesarom Dragom Đukićem. Početni uspjesi neprijateljevih jedinica, njihovo halalakanje i ubitačna vatra nisu zbunili i primorali jedinice Trećeg bataljona da napuste posjedne položaje. Inicijativa je postepeno prešla na njihovu stranu i neprijatelj je okrenuo leđa. I čete Prvog bataljona vješto su postavile zasjede na drumu između Kiseljaka i Kreševa i porazile napadače. U borbi je ubijeno i ranjeno 150 neprijateljskih vojnika.

Pojava jedinica Pete krajiške udarne divizije na komunikacijama koje od Sarajeva vode u dolinu rijeke Bosne, prema Zenici, Busovači, Kiseljaku, Visokom, zadala je mnogo više brige njemačkim i ustaškim generalima n^ogrožavanje željezničke pruge između Sarajeva i Mostara. Oni su se pribojavali da jedinice Glavne operativne grupe i Vrhovni štab NOV i POJ iz istočne Bosne mogu prijeći u područje Fojnice i Kreševa. Stoga su znatne snage upućivali u napad na Prvu i četvrtu krajišku brigadu da izgubljeno pokušaju preoteti.

Neprijatelja je trebalo zbunjivati, iznenađivati i pojavljivati se tamo gdje se on ne nada. Stoga je Štab brigade odlučio da bataljoni zađu u neprijateljsku pozadinu i nastave borbu. Prvi bataljon je neprimijećen stigao na drum između Kiseljaka i Kobilje Glave i postavio zasjedu. Ubrzo je naišla jača neprijateljska jedinica i bila potpuno razbijena. Iz stroja je izbačeno 45 vojnika i zaplijenjena je znatna količina ratne opreme. Zasjede su postavljene nedaleko od Visokog i protivniku su stalno priređivana iznenađenja. Rušeni su i mostovi na komunikacijama i prikupljani obavještajni podaci. Patrola Trećeg bataljona je, na drumu kod Kobilje Glave, iznenadila jednog neprijateljskog oficira i vozača motocikla. Obojica su pokušali da se brane, ali su sasječeni rafalima. Zaplijenjeno je njihovo oružje i oprema.

U Štabu Pete krajiške divizije, 24. juna, uhvaćene su vijesti radio stanice »Slobodna Jugoslavija« da se Glavna operativna grupa, s vrhovnim komandan-

tom drugom Titom, probila iz okruženja na Sutjesci i Zelengori, prešla drum između Foče i Kalinovika, željezničku prugu između Sarajeva i Višegrada i produžila u istočnu Bosnu. S obzirom na novonastalu situaciju, Štab Pete divizije je odlučio da se Prva i Četvrta brigada, a takođe i Udarna grupa bataljona, odnosno da se cijela divizija prebaci preko druma između Kiseljaka i Busovače, približi rijeci Bosni, željezničkoj i drumskoj komunikaciji u njenoj dolini i pređe u istočnu Bosnu da ostvari sadejstvo s jedinicama koje su tamo uništavale neprijatelja. Sa štabovima brigada je održan sastanak i sačinjen plan prelaska preko druma između Busovače i Kiseljaka. Pokret se odvijao nešto sporije nego što se predviđalo, jer se na drumu nalazila jača neprijateljska jedinica, a bilo je predviđeno da se komunikacija pređe bez borbe. Počelo je izviđanje i prikupljanje podataka. Neprijateljska jedinica je, izgleda, osjetila kakva joj se lavina približava i povukla se u Busovaču. Bataljoni Prve krajiške brigade prešli su drum bez opaljelog metka i osvanuli u Sebinju.

Vremena za odmor nije bilo. Odmah se pristupilo prikupljanju podataka o neprijatelju u Kaknju i okolini i pripremi napada na dobro branjeni garnizon. Ujedno su jedinice Pete krajiške udarne divizije, na osnovu odluke njenog štaba, pripremljene da pređu u istočnu Bosnu.

NEPRIJATELJ JE IZNENAĐEN

Napad je imao i šire razmjere. Prema zamisli komandanta i političkog komesara Pete krajiške udarne divizije Milutina Morače i Ilije Materića, neprijatelja je trebalo potući na širem prostoru, od željezničke stanice Lašve do Porječana i onesposobiti rudnik uglja u Kaknju, te prugu i drum za saobraćaj. Pryoj krajiškoj brigadi je naređeno da protivnika napadne i potuče u uporištima u Čatićima, Doboju, Kaknju, da poruši mostove na rijeci Bosni, uništi rudnik i prugu. Udarna grupa bataljona je usmjerena na željezničke stanice Jahorinu i Modrinju i rušenje pruge prema Kaknju, a Četvrta krajiška brigada da zauzme željezničku stanicu Dobrinju i obezbijedi pravac od Breze i Visokog.

U skladu s pomenutom zamisli, u cilju razrade zadataka, neprijateljski položaji su izviđani brzo i odabirani pravci nastupanja.

U popodnevnim časovima 28. juna komandant Prve krajiške brigade Vojo Todorović i politički komesar Mladen Marin, sa zamjenicima Borkom Arsenićem i Milosavom Milosavljevićem, pozvali su komandante, političke komesare bataljona i njihove zamjenike u Štab brigade i izdali im usmenu zapovijest za napad na Kakanj i obližnja uporišta. Tom prilikom je rečeno da se u Čatićima nalaze dvije satnije domobrana, da drveni most na rijeci Bosni, u pomenutom selu, brani vod domobrana naoružanih, pored ostalog, sa 2 puškomitraljeza i dovoljno municije. U selu Doboju, u kome se nalazio željeznički most osiguran sa 2 betonska bunkera, bila je satnija domobrana, ne računajući posadu u bunkerima, jačine oko 30 vojnika. Osim pušaka, bombi i pištolja, domobrani su imali 2 teška mitraljeza i nekoliko puškomitraljeza. Nije se raspolagalo potpunim podacima o brojnom stanju i naoružanju neprijateljskih vojnika u Kaknju i obližnjem rudniku uglja. Prisutnim komandantima bataljona i njihovim saradnicima je saopšteno da rudnik obezbjeđuje ojačana satnija domobrana, kojom komanduje ustaški natporučnik, da se može očekivati da će oni pružiti žilav otpor. Na ulazu u Kakanj, na mostu zaštićenom bunkerima s obje strane, bile su jače domobranske posade i straže, naoružane, pored ostalog, sa 2 teška mitraljeza i dovoljno municije. Domobranske posade bile su i u željezničkim stanicama u Čatićima i Kaknju. Na osnovu podataka precizirani su zadaci bataljona.

Prvi bataljon, s komandantom Stevom Raušom, kome je pridodata četa praćeh oruđa, imao je zadatak da dejstvuje na glavnom pravcu, da likvidira nep-

rijatelja na željezničkom mostu i željezničkoj stanici, da osigura, u sadejstvu s Trećim bataljonom, prelaz preko mosta i produži u rudnik Kakanj. Dobro branjeni most i nabujala rijeka Bosna predstavljali su teško savladljivu prepreku. U razmjeni mišljenja kako to da se savlada, Štabu brigade je predloženo da grupa najsrčanijih boraca, naoružanih automatima i bombama, preplivaju rijeku i likvidiraju posadu bunkera kod mosta na desnoj obali rijeke. U razradi napadaje naglašeno daje osvajanje mosta presudno za prodor u dobro branjeni garnizon, za prelazak divizijske bolnice i pozadinskih dijelova u istočnu Bosnu.

Drugi bataljon, s komandantom Cvijom Mazalicom i političkim komesarom Jusufom Imamovićem, dobio je zadatak da uništi neprijatelja u selu Doboju, da jednu četvu uputi da savlada protivnika u bunkerima kod željezničkog mosta i uništi most.

Komandant Trećeg bataljona Mirko Zec morao je jednu četvu odvojiti da štiti brigadnu bolnicu, a sa ostalima će, kada jedinice Prvog bataljona ovladaju željezničkim mostom u Kaknju, preći na desnu obalu rijeke i uništiti neprijatelja u rudničkim zgradama i postrojenjima.

Četvrti bataljon, s komandantom Savanom Kesićem, raspoređen je prema Čatićima da uništi željezničku stanicu i most i pređe na desnu obalu Bosne.

Priprema za napad i upoznavanje boraca s predstojećim zadatkom trajali su vrlo kratko. Komandiri i politički komesari četa, vodnici, delegati vodova i desetari na brzinu su upoznati s rasporedom, brojnim stanjem i naoružanjem neprijatelja, kakve je prepreke i bunkere izgradio. Švakaje desetina dobila konkretne borbena zaduženja. Raspoloženje za borbu bilo je dobro i očekivao se potpun uspjeh. Nepriliku je jedino pričinjavalo nedovoljno poznavanje brdovitog i pošumljenog terena. Za vodiče su uzeti mještani iz okolnih sela da bi se izbjeglo lutanje u mraku. Održani su kratki sastanci partijskih čelija, skojevskih aktiva, četne i vodne konferencije. Tom prilikom se dogovorilo o tome kako najuspješnije izvršiti dobivene zadatke, osvojiti Kakanj i okolinu i produžiti dublje u istočnu Bosnu.

U sumrak bataljoni su pošli sa polaznih položaja. Na pravcu glavnog udara, kroz pošumljene krajeve i planinski klanac, izdužila se kolona Prvog bataljona. Potmulo je odjekivao topot obuče i nekome se otimao prigušeni kašalj. Komandiri su upozoravali da se tiho gazi. Naprijed se žurila osmorica boraca u čiju se hrabrost i snalažljivost uvijek vjerovalo: vodnik Mičo Jakovljević, Branko Gerđijan, Boris Abramović, Branko Jerković, Ante Zepčić, Ostoja Đuričić, Ferid Mujkić i Kamenko Vujnović. Oni su dobrovoljno pristali da naoružani preplivaju rijeku Bosnu i likvidiraju bunker koji je štitiu prilaze mostu. Imali su automatsko oružje i 32 ručne bombe. Na pitanje komandira čete Ljubomira Jajčanina Bijelog da li imaju dovoljno bombi i municije, vodnik Jakovljević je samouvjereno uzvratilo:

- Ako nam nešto pomanjka, otećemo od neprijatelja. Lakše se pliva sa manje tereta na leđima.

Kad su izašli na izduženo uzvišenje, borci su zastali začuđeni plamsanjem brojnih sijalica u gradu i rudniku pored rijeke. Mostovi i prilazi gradu bili su najviše osvijetljeni. Zamjenik komandanta bataljona Nikola Garača zabrinut je rekao Stevi Raušu i Peri Đuriću:

- Neopaženi nećemo prići mostu... Jako je osvijetljen.
- Sve ćemo zamračiti i lakše napredovati - uzvratilo je Rauš.
- A kako?
- Gađaćemo sijalice! Odabraćemo najbolje strijelce.
- Otkrićemo se prije vremena.
- Vatru ćemo otvoriti kada dobrovoljci preplivaju rijeku i stignu cilju...

Garača je, nasmijan, obećao da će ugasiti najviše sijalica. Tiho su borci prilazili rijeci i mostu. Zastali su uzvodno od mosta, kod jedne vodenice. Još jednom

je provjereno jesu li svi potpuno razumjeli zadatak: da će grupa preplivati na suprotnu obalu, prikraći se bunkeru kod mosta i likvidirati posadu. Dumbaranja njihovih bombi biće znak da se zauzmu bunker na lijevoj obali i preko mosta juriša u Kakanj.

Počele su posljednje pripreme za prikradanje neprijatelju i postizanje iznenađenja. Vodnik Jakovljević je ispitao vodeničara šta zna o neprijatelju na suprotnoj obali. Od brašna pobijelio, malo uplašen, vodeničar je ispričao šta je znao. Podaci su koristili grupi odvažnih da se bolje snađu u mraku.

Jakovljević je prvi sišao rijeci, ruku stavio u talase koji su podlokavali obalu i othuknuo, jer je voda bila prilično hladna. Iza njega su čekali bombaši - golači - da se otisnu preko rijeke. A iza njih, kao pokretne sjenke u obrisu neba, drugovi su obalom odlazili prema mostu i nosili njihova odijela. Dobrovoljci su pažljivo ušli u vodu, sasvim se pokvasili da se priviknu na hladnoću i zaplivali. Na sredini rijeke, nabujale od čestih kiša, osjetili su izvjestan zamor, ali posustati nisu smjeli. Vodnik je vješto zamahivao rukama i ujedno se brinuo o tome da neko od drugova ne posustane i zatraži pomoć. Na pitanje kako se osjećaju, oni su polušapatom uzvraćali da mogu doplivati cilju i uporno grabili. Umorni i zadihani su izašli na nešto pjeskovitu i strmu obalu. Dočekao ih je ledeni noćnik s okolnih visova i darivao studen. Ante Žepčić je jedva savladivao cvokotanje i opipavao nakvašene gaće, pripijene uz tijelo, nezadovoljan što ih ne može ocijediti. Ostali su provjeravali kako im oružje radi, pomjerali zatvarače, praznili vodu iz okvira s municijom. Okolo je vladala gluva tišina. Pomrčinu je nagrizaio žuti kolut rudničkog osvjetljenja, utisnut u podlogu neba u daljini. On im je pomagao u orijentaciji.

Vremena za predah nije bilo. Vodnik Jakovljević je odredio kako da se prilazi bunkeru i kako da se upotrebe ručne bombe. Nije bilo lako da prolazeći kroz živice i korov, bosonogi i golišavi borci nisu mogli ostati neozlijeđeni. Neki su osjećali bodlje trna i u tabanima, ali su stiskali zube. Sad su već prilazili jednoj kući iza čijih se prozorskih zastora naziralo svjetlo. S oružjem na gotovs, zadržavajući dah, prozoru se prikrao Boris Abramović i zavirio unutra. Spazio je domaćina i pokucao na prozorski ram. Ne sluteći ništa, domaćin je slobodno otvorio vrata, a onda se, zaprepašćen, našao između cijevi oružja ljudi samo u mokrim gaćama. Umalo nije vrisnuo. Smirujući je djelovalo vodnikovo objašnjenje da se ništa ne plaši, već da im je samo potrebna njegova pomoć. Domaćin se začuđen pitao u čemu može pomoći i nepomičan stajao. Vodnik je zatražio da ih dovede do bunkera i mosta na rijeci Bosni. Domaćin je odgovorio da pristaje i prekoračio prag. I doista, s njim se lakše prilazilo bunkeru na obali. Slabo osvjetljeni bunker čuvao je stražar i ne sluteći šta se priprema.

Na stotinak metara od bunkera izvršenje raspored za napad. Bombe su pripremljene da polete i uzdrmaju neprijateljsko osinje vatreno gnijezdo. Na dati znak niko od boraca nije oklijevao - stuštili su se kao jedan. Zaredale su detonacije ručnih bombi i zaštekta su automatska oružja. Za tili čas, tako reći, bunker je bio osvojen i pretvoren u plamenu buktinju.

Vodnik Jakovljević je zadovoljan uzvikivao da su uspjeli, drugovima tako čestitao i zatražio da se okrenu zgradama na putu u naselje, da rafalima učutkaju povremeno plamsanje neprijateljskog oružja i kako bi što bolje osigurali prelaz četa na drugu obalu. Preko mosta su prvi potrčali borci Prve čete. A za njihovim leđima, poslije kratkotrajne paljbe kod bunkera na drugoj obali rijeke, uslijedio je tutanj obuće i vika da se požuri. Borci Druge čete Prvog bataljona, s komandrom Milošem Švonjom i političkim komesarom Dušanom Kecmanom na čelu, trkom su prelazili most, koji se primjetno ljuljao, razvijali se u strijelce lijevo i desno i napredovali ka centru Kakanja. Komandant bataljona je požurio da pronađe drugove koji su preplivali rijeku da bi im čestitao i predočio šta im sada valja činiti. Donijeta su i odijela da se obuku.

Dok je Prvi bataljon, ojačan sa dvije čete Trećeg bataljona, osvajao rudarsko naselje i administrativne zgrade, pretvorene u prave tvrđave, Drugi bataljon se ustremio na željeznički most preko rijeke Bosne i bunkere u njegovoj blizini. Borcima je najveću prepreku predstavljao dvospratni betonski bunker iz kojeg je neprestano žižilo. Pred željezničkim mostom i velikim bunkerom bio je brišani prostor, te im se bombaši nikako nisu mogli približiti. Komandant bataljona Cvijko Mazalica je odlučio da se željeznički most i bunker drže u blokadi dok se ne nađe način da se osvoje uz najmanje žrtava.

Protivnik je savladan u centru Kaknja, na okolnim visovima, u rudničkim postrojenjima. Žilav otpor jedino su pružale ustaše zabarikadirane u takozvanoj popovoj kući. Očito su bile riješene i da izginu, ali da se ne predaju. Ustaše su se, dakako nadale da će im pomoć pristići iz Sarajeva i drugih garnizona. Na njih su išli najsrčaniji bombaši, uplaćivani neposredno od komandira čete, ali eksplozije misu razrušile zidove. Kad god bi upaljene bombe uletjele kroz razlupane prozore, ustaše bi vješto izmicale u susjedne prostorije, tamo iza debelog zida sačekivale da eksplozije istutnje, a onda bi opet brzo uskakale u demoliranu sobu i otvarale vatru da odbiju napad. Potrajalo bi to prilično dugo da se komandir čete Ljubomir Jajčanin Bijeli, inače radnik, nije dosjetio da se popova kuća može lako uzdrmati i srušiti dinamitom zaplijenjenim u rudničkim magazinima. Donijeto je pet sanduka dinamiti, ukupne težine 125 kilograma, pa se pristupilo pripremanju detonatora i štapina za paljenje. Minerima su se pridružili rudari, vični miniranju da pomognu u tom riskantnom poslu. Kada je eksploziv, u zaklonu iza zidina crkve, bio pripremljen, odmah se postavilo pitanje kako ga prenijeti do ustaškog osinjaka i aktivirati. Komandant bataljona i komandir čete su smatrali da će biti najbolje i najsigurnije otvoriti žestoku paljbu u prozore tvrde zgrade kako se ustašama ne bi dopustilo ni da provire napolje, a kamoli da ometu postavljanje eksploziva. Odmah je grupisano devet puškomitraljeza da rafa-lima ukrštaju prozore dok mineri ne završe posao. Na ostru komandu uslijedio je pravi vatreni uragan. Stotine zrna je cvrllućući ulijetalo u jazbinu ustaša, ne dopuštajući im da se približe prozorima i uzvrate punom mjerom. Za to vrijeme dinamit je donijet do sjeverne strane zgrade i naslonjen uz zid, a štapin odmotan da se upali i sagorijevanjem izazove eksploziju. Kada je zasmrديو plavkasti dim sporogorećeg štapina, paljba je obustavljena, a minerima komandovano da bježe u zaklon iza crkve.

Ustaše su čule da se nešto neobično događa, ali su pomislile da im to pristiže pomoć, da se Krajišnici povlače, pa su već likujuć zagalamile. Čak su s prozora otvorile vatru i zamahnule bombama. Primireni u zaklonima, borci su iščekivali da eksplozija dinamita učini svoje. A ona nikako da grune. Komandir je već posumnjao da minerima nije pošlo za rukom da valjano pripale štapin i povišenim je glasom pozvao da se to provjeri. Oni su se zgleđali, najzad odgovorili daje štapin, istina, mogao zatajiti, pa su oprezno krenuli iz zaklona. Za njima su zapristali komandant bataljona i komandir čete. Nisu odmakli daleko kad grmnu strahovita eksplozija. Cigla i prašina od izvaljenog zida popove kuće šiknuše na sve strane. Ohrabreni time, borci su poskakali iz zaklona i potrčali prema ruševini. Preživjele ustaše, ukupno njih 42, bijele od kreča, s rukama iznad glave, unezv-jereno su, zajedno sa svojim zapovjednikom, izlazile iz zaklona pred napunjene cijevi i očekivale najgore. Odmah su svrstani u zarobljenički stroj, a iz ruševina je pokupljeno njihovo oružje i municija. Jedan borac je prišao ustaškom zapovjedniku da pripita ima li negdje prikrivenog oružja. Ovaj gaje neljubazno odbio naglasivši da on neće da razgovara s običnim vojnikom nego s oficirom. Komandir je to čuo i zapovjedniku doviknuo da nije zaslužio da razgovara ni sa borcem. Poslije kraćeg saslušanja zarobljenika, prije svega radi prikupljanja podataka od značaja za naredne borbe, oni su upućeni u Štab brigade da tamo polože računa za počinjene zločine.

Prije podne Kakanj je bio oslobođen i počelo je izvlačenje iz grada znatnog ratnog plijena i životnih namirnica.

Borba jedino nije prestajala kod velikog bunkera i željezničkog mosta, na pravcu napada Drugog bataljona. Komandant Cvijo Mazalica i politički komesar Jusuf Imamović su smišljali kako da se doskoči upornom protivniku, nastojali da pronađu slabosti u njegovoj odbrani. Otkrili su daje bunker visoko iznad korita rijeke, daje obala dijelom u mrtvom uglu i oivičena priobalnim rastinjem, da bi se to moglo iskoristiti i neopaženo približiti tom osinjem gnijezdu koje se nije dalo. U Štab brigade su upućeni kuriri da donesu eksploziv radi rušenja željezničkog mosta. Dok se to očekivalo, komandant je izdvojio trideset boraca, naoružanih, pored ostalog, sa devet puškomitraljeza, podijelilo ih u tri grupe i jasno im odredio zadatke. Grupu za rušenje mosta, sa 300 kilograma eksploziva, vodio je Tanasije Lukić. U njihovoj neposrednoj zaštiti bila je grupa Jovana Stojanovića, naoružana sa tri puškomitraljeza. Najbrojnija grupa, naoružana sa šest puškomitraljeza, s komandirrom Mišom Kecmanom, dobila je zadatak da likvidira neprijateljski bunker.

Koristeći se pokrivenim zemljištem i riječnim koritom, grupe su prišle mostu. Miner i su se značajki uspentrili uz stubove mosta, postavili eksploziv između šina, odmotali žicu za paljenje i neopaženi došli komandantu bataljona. Na pitanje da li je sve uspelo, Dušan Vujnović je dao komandantu u ruke električnu mašinu da aktivira eksploziv na mostu. Komandant je prozborio da to nikad nije činio, ali je pristao da se i u tome okuša. Odmjerio je ručicu i pažljivo je okrenuo. Sinula je eksplozija, konstrukcija mosta se izdigla uvis i stropoštala u rijeku. Iz temelja se uzdrmao i visoki bunker uz most - zidovi su mu popucali, a gvozdena vrata se otvorila. Na vojnike koji se ranije nisu htjeli predati otvorena je vatra i odmah su pozvani da se predaju. Ošamućeni su izašli iz betonske jazbine i potjerani dalje od željezničke pruge, potpuno onesposobljene za saobraćaj.

I čete Četvrtog bataljona, s komandantom Savanom Kesićem, zauzele su željezničku stanicu u Čatićima i zapalile drveni most. Baš u trenutku kada se komandant bataljona zatekao u kancelariji šefa željezničke stanice, zazvonio je telefon i nikako da prekine. Kesić je podigao slušalicu i, ne čekajući da čuje ko traži, progovorio, više podrugljivo, da su partizani upali u stanicu i daje potrebna pomoć. S druge strane žice odjeknuo je umirujući glas da će odmah stići oklopni voz. Komandant se najednom našao u neprilici kako da spriječi voz da ne dotutnji u Kakanj i iznenadi bataljone koji su evakuisali ratni plijen. U kritičnom trenutku zarobljeni željezničari su čekićima razbili spojnice šina i tako spriječili dolazak oklopnog voza.

U napadu na Kakanj i okolinu ubijeno je 30, a zarobljeno 113 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 80 pušaka, 4 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, 250 ručnih bombi, 1 vagon eksploziva, veće količine odjeće, obuće i životnih namirnica. Uništena je električna centrala i transformator, tri mosta i više drugih objekata od velike važnosti za neprijatelja.

U izvještaju Štaba brigade Štabu Pete krajiške divizije, 1. jula 1943. godine, o bici za Kakanj kaže se i ovo:

»U ovoj borbi naročito su se istakli 1. i 2. bataljon, a posebno 1. četa 1. bataljona, koja je pod komandom svog komandira druga Jajčanin Ljubomira (Bijelog) i u ranijim borbama udarnički izvršavala sve zadatke. Dalje, 2. vod 3. čete 2. bataljona, koji je pod teškim okolnostima i jakom vatrom neprijatelja uspio uništiti vrlo dobro branjen željeznički most na r. Bosni, nedaleko od s. Doboja. U ovoj borbi pokazali su se dostojni i zaslužni pohvale i to: Štab 1. bataljona koji je vrlo vješto rukovodio svojom jedinicom, izvršivši težak zadatak uz vrlo male sopstvene gubitke. Komandant 2. bataljona drug Cvijo Mazalica koji je sa jednim vodom pod neposrednim njegovim rukovodstvom uspio uništiti željeznički most na r. Bosni kod s. Doboja. Komandir 1. čete 1. bataljona drug Jajčanin

(Bijeli) koji je sa svojom četom najuriš zauzeo željeznički most nar. Bosni i time omogućio ulazak u rudnik Kakanj (grad) i njegovo oslobođenje i uništenje neprijatelja. Vodnik 1. voda 1. čete 1. bataljona drug Mičo Jakovljević koji je sa drugovima: Gerdijan Brankom, Abramović Borisom, Jerković Brankom, Žepčić Antonom, Đuričić Ostojom, Mujkić Feridom i Vujnović Kamenkom, preplivao Bosnu, razbio žandarmerijsku patrolu jačine 10 žandarma na desnoj obali r. Bosne, a zatim napao neprijateljsku stražu i bunkere na mostu iz unutrašnjosti grada i time potpomogao jedinice koje su napadale s fronta. Dalje, Stojnić Cokan i Jerković Branko, koji su pod najvećom neprijateljskom vatrom minirali zgradu u kojoj su se nalazili domobrani i legionari...»

Osvajanjem Kaknja, onesposobljavanjem rudnika, rušenjem željezničke pruge, stanica, mostova između Lašve i Visokog, jedinice Pete krajiške udarne divizije našle su se u centru rudarskog bazena i presjekle jednu od najznačajnijih željezničkih i drumskih saobraćajnica u Bosni. Stoga su upaničeni Nijemci i njihovi pomagači brzo reagovali uputivši znatne snage u protivnapad.

Već 29. juna, pod komandom Štaba 7. njemačke SS-divizije, u napad na jedinice Pete krajiške udarne divizije i Prvu krajišku udarnu brigadu upućene su 4. domobranska lovačka brigada i dvije ojačane čete njemačkog puka »Brandenburg«, uz podršku 2 tenka, 2 oklopna voza i neke druge jedinice. Borbaje vođena čitav dan i nešto kasnije dobiće šire razmjere...

U zaključku se može reći da su Prva i Četvrta krajiška i Udarne grupa bataljona potpuno izvršili borbeni zadatak, daje oslobođenjem Kaknja omogućeno jedinicama Pete krajiške udarne divizije da pređu u istočnu Bosnu, u sastav Glavne operativne grupe koja je, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ i druga Tita, preduzela, poslije proboja iz okruženja na Sutjesci, ofanzivna dejstva širih razmjera, da time najbolje demantuje propagandu neprijatelja o tobožnjem uništenju glavnine naših snaga u petoj neprijateljskoj ofanzivi, na prostoru Zelengore, Pive i Tare.

Zaplijenjeni ratni materijal, oružje i municija, dobro će doći u budućim teškim borbama.

Ojačana je borbeno i moralno čvrstina Prve i Četvrte krajiške brigade.

Neprijatelju je nanijet udarac i na širem planu, uništavanjem izvora električne energije, čime su paralizovana značajna industrijska postrojenja u dolini Bosne, koja su proizvodila gvožđe, čelik i ostalo za ratne potrebe hitlerovske Njemačke.

Kivan zbog poraza, neprijatelj se želio osvetiti bombardovanjem iz vazduha. Najprije su doletjeli izviđački avioni, visoko kružili iznad Kaknja i obližnjih sela. Potom su naišle borbene eskadrile. Sručivale su tovare bombi, uglavnom na komoru koja je izvlačila plijen. I neka sela nisu pošteđena bombardovanja i mitraljiranja. Na jednoj njivi su stradali kopači kukuruza.

I pored opasnosti iz vazduha, u Kaknju je 29. juna uveče održan narodni zbor. Okupljenim rudarima i građanima vatreno je govorio Ivo Lola Ribar, član Vrhovnog štaba i sekretar Centralnog komiteta SKOJ-a, upoznao ih sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe i pozvao da s puškom u ruci tuku okupatora i domaće izdajnike. Govorili su Vlado Popović, član Vrhovnog štaba NOV i POJ, i Ilija Materić. Poslije zбора, više rudara je izrazilo želju da dobrovoljno stupi u jedinice Pete divizije i Prve krajiške udarne brigade.

Na položajima oko Kaknja se ostalo do 5. jula uveče. Vrijeme je djelimično iskorišćeno za politički i partijski rad. Borci Prve krajiške poznati su sa stanjem na ratištima u našoj zemlji i u svijetu. Potom je uslijedio, po naređenju Štaba Pete divizije, pokret u područje planine Zvijezde, da brigada dejstvuje na komunikacijama Podlugovi, Vareš i Olovo.

Kada bi ih Peta krajiška divizija dovodila u težak položaj, Nijemci su obično angažovali svoju 7. SS-diviziju »Princ Eugen«, jačine oko 20.000 dobro naoružanih i obučениh vojnika, da se suprotstave neočekivanim udarima Krajišnika i otklone opasnosti. Tako se dogodilo i početkom jula 1943. godine. U tim danima Prva krajiška udarna brigada često je vodila manje i veće borbe s jedinicama 7. SS-divizije, čija je baza bila u Varešu.

U zoru 7. jula 1943. brigadna kolona je izbila na obronke planine Zvijezde, u muslimansko selo Ravne, spaljeno i uništeno od četničkih jedinica. Preživjeli mještani, koji su sakriveni izbjegli četnički nož, nisu se usudili da ostanu na rodnom ognjištu i kasnije su otišli u Sarajevo.

U blizini sela, u prijepodnevnim časovima, pojavile su se neprijateljske jedinice i avioni i otvorili snažnu vatru. Njima se naprije suprotstavio Četvrti bataljon. Razvila se žestoka borba. Pristizale su nove neprijateljske jedinice i odmah se upuštale u okršaj. Ubrzo se doznalo da dijelovi njemačke divizije »Princ Eugen« pristižu od Vareša s namjerom da uđu u Olovo i produže dalje, da ofanzivno djeluju na glavninu snaga Narodnooslobodilačke vojske koja je vodila borbe u istočnoj Bosni. Nijemci su, očigledno, bili iznenađeni, zacijelo su se pitali: otkud sad sukobi sa tako žilavim protivnikom kome se nisu tako brzo nadali.

I sada su pribjegli lukavstvu da postignu uspjeh. U pošumljeni predio, iza leđa boraca koji su pružali žestok otpor, uputili su ojačani bataljon, podijeljen u grupe, da izvede što silovitiji napad. Njihovu namjeru je osujetio Prvi bataljon. U šumi se razvila oštra borba i potrajala do noći. Ne uspijevajući nikako da uspostave vatrenu povezanost između grupa u pošumljenim krajevima, Nijemci nisu imali drugog izlaza nego da odstupaju. Krajišnici su ih uporno slijedili i gonili, što je istina, zbog guste šume i ograničene vidljivosti, bilo skopčano s priličnim teškoćama. U potjeru su pošle i dvije čete Četvrtog bataljona. Planina je odjekivala od uzastopnih puškomitraljeskih rafala, dumbaranja pušaka i eksplozija ručnih bombi. Komandir čete Dušan Kopanja odjednom je, baš u času kad je povikao da se juriša, osjetio žestok bol, ali ničim nije pokazao da je ranjen. Četa je bez njega produžila u dubinu šume, a kurir Boško Zolak je sokolio i opominjao borce da se nikako ne smije posustati. Komandiri vodova su mislili da kurir prenosi komandirova naređenja i slušali su ga. Pred ponoć su otkrili da komandir nije s njima i da je kurir samoinicijativno vršio njegovu dužnost.

Noć je borcima smetala da pronađu put za povratak iz planine. Ponegdje bi nailazili na njemačke zasjede, pa opreznost nikad nije smjela zatajiti. Pljusnula je kiša i nije bilo izgleda da će uskoro prestati. Mokri do gole kože, premoreni, željni sna, borci su nasumice išli u nadi da će naći izlaz iz planine i vratiti se mjestu odakle su krenuli u potjeru za neprijateljem.

U kratkotrajnim sukobima se povećavao i broj ranjenika. Njih su nosili najizdržljiviji drugovi, a bolničarke ukazivale prvu pomoć.

Ujutru su izbili na komunikaciju između Vareša i Olova. Borci su gledali komandanta bataljona Rauša i očekivali njegovu odluku. Komandirima je saopšteno da se ide u Ravne, u sastav glavnine brigade.

Neprijateljski izviđači su otkrili ko se nalazi u blizini njihovih garnizona, o tome obavijestili pretpostavljene i počela je priprema da se partizanskim kolonama presječe put. Kada je neprijatelj otkriven, Stab Pravog bataljona je odlučio da se jurišem prokrči put i stigne cilju. Ne očekujući tako žestok napad, Nijemci su napustili posjednute položaje. No kada su borci ubrzano produžili kroz pošumljene predjele, primijetili su sa lijeve i desne svoje strane, kako kolone njemačkih vojnika namjeravaju da zatvore obruč. Namjera neprijatelja je osujećena

ubrzanim pokretom, izlaskom iz planine i dolaskom u selo iz koga se ranije krenulo.

Predaha međutim ni sada nije bilo. U selu se pojavila neprijateljska milicija i otvorila vatru. Po tome se moglo zaključiti da su ostale jedinice Prve krajiške otišle dalje. Kratka nedoumica je otklonjena narednjem komandanta bataljona da se produži u prvo najbliže selo. Išlo se preko brda i potoka i jedan je okomiti uspon jedva savladan. Iza njega se ukazalo selo, u kojem su bili četnici, ali se nisu usudili da otvore vatru i nekuda su umakli. Borcima je omogućeno da predahnu i da se gladni okrijepe neslanim kuvanim krompirom. Bila je to prava poslastica poslije neprekidnih skoro dvodnevni borbi i gladovanja. Štab Prvog bataljona i dalje se brinuo o tome kako da uspostavi vezu s brigadom. Raspitivanja kod mještana malo su vrijedjela, a patrole nije bilo moguće uputiti daleko. Komandant bataljona se prisjetio da jednog od dječaka, otrešitog i promućurenog i koji su dolazili u štab, uputi s pisamcem i porukom, ka obližnjem muslimanskom selu. Dječak je pristao da pođe, a komandant mu je naglasio da pisamce smije dati samo onome ko ima petokraku na kapi.

U popodnevni časovima dječak se vratio s grupom boraca, pod komandom Kamenka Vujinovića, čime je uspostavljena veza s ostalim jedinicama brigade i izbjegnuto dalje lutanje. Snalažljivom dječaku je darovana metalna crvena petokraka, koju je on, sav srećan, odmah stavio na kapu.

Desetog jula su bataljoni Prve krajiške, shodno narednjem Štaba brigade, napali četničke jedinice u području Čemerna i protjerali ih u Visoviće. Naredna noć i stečeno preimućstvo su iskorišćeni da se razruši željeznička pruga od Srednjeg do Ivančića i neprijatelju omete saobraćaj.

Kada su jedinice Četvrte udarne brigade razbile jednu domobransku bojnu, među zarobljenicima se našao i jedan ljekar, koji je otkrio da se priprema ofanziva i da su u tome angažovane ove neprijateljske jedinice: njemačka divizija »Princ Eugen« na sektoru Vareša, Olova i Kladnja, a dvije divizije u rejonu Vlasenice, Zvornika i Tuzle; 7. domobranska pukovnija je nastupala od Srednjeg. Na pitanje otkud mu ti podaci, zarobljeni ljekar je odgovorio daje to pročitao u zapovjesti zapovjednika 7. domobranske pukovnije. Više nije moglo biti sumnje u njegov iskaz. Odmah su preduzete protivmjere da se neprijatelj preduhitri u planiranom pohodu. Štab Pete divizije je naredio da brigade dođu u rejon Čemerna i udare u leđa 7. domobranskoj pukovnji. U isto vrijeme je pokidana željeznička pruga od Podlugova do Ivančića.

Neprijatelj je dovodio pojačanja, prijetio još žešćim napadima većih razmjera s ciljem da jedinice Pete krajiške udarne divizije odbaci od Sarajeva i okolnih garnizona. Da one ne bi bile primorane da vode iscrpljujuće borbe, Štab divizije je odlučio da se prebace na lijevu obalu rijeke Bosne, na prostor kod Kreševa i Fojnice. O njihovom pokretu i borbama, u izvještaju Štaba divizije pored ostalog je rečeno:

»Noću 15/16. jula prešli smo varešku prugu u tri kolone. Tom prilikom smo porušili prugu na dužini od 10 km... Nekoliko drvenih mostova na cesti i pruzi i tel. liniju. Neprijateljske posade na stanicama su pobjegle, a vodili smo borbe sa neprijateljem iz tri oklopna voza ...

Noću 16/17. jula prešli smo r. Bosnu u tri kolone preko gazova od Podlugova do Dobrinje. Uništeno je 2 km željezničke pruge i nekoliko propusta, kao i više stotina metara telefonske linije. Napadnuta je željeznička stanica Podlugovi gdje smo zarobili 1 domobranskog natporučnika, 2 podoficira, 32 domobrana i ubili 32 ustaše. Mi smo imali 1 lakše ranjenog. Zaplijenjeno je 30 karabina, 3.000 metaka i drugog materijala. Željeznička stanica je zapaljena i uništena je 1 lokomotiva.

U pomoć neprijatelju došao je blindirani voz iz Sarajeva.

Podlugove je napala Treća četa Drugog bataljona, a Prva i Druga četa rušile su željezničku prugu prema Sarajevu, Visokom, Brezi i savladale jednu satniju domobrana. U Podlugovima se neprijatelj najžešće branio iz dva bunkera pored željezničke stanice. Iz njih su trešali puškomitraljezi ne dajući da se priđe željezničkoj stanici. U takvoj situaciji komandir čete Boško Karalić je odlučio da se bunkeru zaobiđu i nastupa prema cilju. Stanična zgrada je ubrzo zauzeta, a vojnici u bunkerima su primorani da pobjegnu. U tome času u stanicu je, iz pravca Visokog, gdje pruga nije bila pokidana zbog toga što nije bilo dovoljno eksploziva, ututnjao transportni voz, koji nije mogao izmaći žestokim plotunima i eksplozijama ručnih bombi, pa se zaustavio. Tome su najviše doprinijeli neustrašivi bombaši Dušan Kragulj i Gojko Ličina. Upaničene ustaše i Nijemci pokušali su da pobjegnu u mrak, ali nisu daleko odmakli. Borci su uskočili u vagone da pokupe zaplijenjeno oružje, municiju i ratnu opremu. U tome ih je omeo oklopni voz, koji je, takođe, stigao iz Visokog i koji je sad transportnu kompoziciju počeo gurati prema Sarajevu. Borci su shvatili šta se dešava, brže-bolje poskakali iz vagona i šmugnuli u zaklone. Žestoka paljba iz oklopnog voza spriječila je izvlačenje ratnog plijena. Tako su jedino zarobljenici izvedeni iz naselja. Zapaljena je zgrada željezničke stanice, a pruga porušena na više mjesta. Saobraćaj dolinom Bosne bio je obustavljen više dana. Time je neprijatelj ometan da mirno ne ostvaruje svoje planove u pomenutom području.

TEŠKE BORBE U REJONU KISELJAKA

Kad su prešli rijeku Bosnu, bataljoni Prve krajiške su, po odluci Štaba brigade, raspoređeni na prostoru Kiseljaka, Visokog, Kobilje Glave i Fojnice da ruše komunikacije i ometaju pokrete neprijateljskih jedinica.

Osamnaestog jula su jedinice Trećeg bataljona, s komandantom Mirkom Zecom i političkim komesarom Dragom Đukićem, pripremile klopku njemačkoj motorizovanoj jedinici na drumu između Kiseljaka i Sarajeva. U svanuće četa boraca je raspoređena u zasjedu najednom uzvišenju kod Draževića. Na cijevi njihovog oružja naišlo je 20 kamiona punih njemačkih vojnika. Namjeravali su prema Kiseljaku. Na njih je otvorena ubitačna vatra. Zbunjeni i uplašeni, Nijemci su skakali s karoserija u pokušaju da nađu bilo kakav zaklon. Zrna su ih sustizala i obarala. Smrtno je pogođen njihov major i još dvojica oficira. O borbi pomenutog dana, komandant Pete krajiške divizije Milutin Morača u svom Ratnom dnevniku je napisao:

»Jedna četa 1. brigade dočekala je na cesti Kiseljak-Sarajevo, kod Han Ploča, kolonu od 20 kamiona. Neprijatelj je u panici bježao. Poginuo je 1 njemački major i 2 niža oficira. Zapaljeno 6 kamiona i 1 luksuzni automobil. Zaplijenjeno: 1 puškomitraljez, 2 strojnice, 1 pištolj i nešto odjeće...

Druga četa 1. brigade razrušila je drveni most na cesti Visoko-Kiseljak i iz zasjede sačekala blindirani automobil. Ubijena 4 neprijateljska vojnika, zaplijenjen pištolj i 2 puške. Automobil se vratio u Visoko. U obje akcije mi bez gubitaka«.

U Štabu brigade je planirano da se osvoji Kiseljak. Prvi i Drugi bataljon su upućeni da noću 18. i 19. jula napadnu to uporište. Neprijatelj je primijetio šta se priprema, vjerovatno je procijenio da ne bi odolio naletu pomenutih bataljona i neprimijećen je umakao prema Kobiljoj Glavi. Na njoj je utvrdio položaje za solidniju odbranu. Izvlačenje iz Kiseljaka bez borbe i zaposjedanje položaja za odbranu na Kobiljoj Glavi bili su sračunati na to da se jedinicama Pete krajiške divizije spriječi manevrisanje i izvođenje akcija u rejonu Kiseljaka i Visokog, da se osujeti njihovo približavanje Sarajevu. Isto tako, neprijatelj je računao da će jedinice Prve krajiške brigade doći da izvlače razbacani plijen poslije

poraza njemačke motorizovane kolone kod Draževića. Pretpostavka se nije obistinila i neprijatelj nije postigao željeno iznenađenje.

U Kiseljaku je nađeno prilično ratnog materijala i životnih namirnica. Noć je iskorišćena da se plijen otpremi na slobodnu teritoriju i korisno posluži u narednim borbama.

Sutradan su se iz pravca Sarajeva pojavili tenkovi i ušli u Kiseljak. Za njima je došao i bataljon vojnika. Oni su užurbano počeli da se utvrđuju u varošici i pri tom vršili borbenu izvidanje prema položajima Prve krajiške brigade.

U novonastaloj situaciji bataljoni su, po naređenju Štaba brigade, posjeli ove položaje: Prvi bataljon na Cubrenu, a zatvori pravac od Kiseljaka prema Krševu, Drugi nešto lijevo, neposredno do Kiseljaka, Treći bataljon je pokušao da zbací neprijatelja sa Kobilje Glave da bi tu posjeo položaj, a kad mu to nije uspjelo, rasporedio se u rejonu Han Ploča, na komunikaciji između Kiseljaka i Sarajeva, da bi organizovao odbranu na desnoj i lijevoj obali Lepenice. Četvrti bataljon je štítio brigadnu bolnicu i pozadinske dijelove i prešao iz sela Bukve u Vidosaviće.

Neprijateljske jedinice su aktivno dejsstvovalé nastojeći da potpuno ovladaju prostorom u okolini Kiseljaka. Devetnaestogjula su dvije čete njemačkih vojnika, sa tri kamiona i tri motocikla, pošle na Treći bataljon da ga odbace s položaja. Prethodno su eskadrile aviona prosipale toware bombi i mitraljirale. Po svemu sudeći, Nijemci su mislili da su poslije takvog napada iz vazduha partizanske jedinice morale odstupiti od Lepenice, pa su slobodnije nastupali. Komandant bataljona Mirko Zec, politički komesar Drago Đukić i zamjenik komandanta Bogdan Vukša, dvogledom su, prikriveni, posmatrali prilično slobodno kretanje neprijateljskih vojnika, udaljenih nešto više od kilometra: lijepo su razaznali kako su naoružani i koliko ih dolazi. Bez zaprege su gurali dva topa prašnjavim drumom, nisu imali čelno i bočno obezbjeđenje. Štab bataljona je donio odluku da ih čete sačekaju u zasjedi pored druma i da ih, pored ostalog, ošinu vatrom iz dvadeset i sedam puškomitraljeza. Komandirima je naredeno da čete neprimjetno izađu iz gušće šume i trkom požure u busiju. Borci su pregazili oplićalu rijeku, zalegli u zrelo žito s obje strane druma i pritajeni čekali. Nijemci su slobodno prilazili. Komandant Zec ju upozorio na to da se paljba nikako ne otvara dok i začelje njemačke jedinice sasvim ne uđe u zasjedu. Vodnik Petar Vržina je oprezno pomaljao glavu iz zrelog žita i gorio od nestrpljenja da povuče obaraču oružja. Smireniji nije bio ni politički komesar čete Košta Bojanić. Nestrpljenje se primjećivalo i na licima boraca u jaružicama iznad druma. Komandiri su pribrano opominjali da se savlada i najmanja nervoza. A kako miran izdržati kad su vojnici pod šljemovima već ušli u zasjedu, neujednačeno gazili, bezbrižno razgovarali i ne sluteći šta ih očekuje?

Kada je i začelje ušlo u zasjedu, pištaljka komandanta bataljona prodorno se oglasila i odjeknuo je neujednačeni plotun. Neprijateljski vojnici su pokušali da se odbrane, ali su mnogi već pali. Za nepun čas borbe ubijeno je 84, ranjeno 36, a zarobljena su 4 vojnika. Zaplijenjena su 2 protivtenkovska topa, 4 puškomitraljeza, 6 strojnica, 42 puške, 2.000 metaka, 16 granata, dosta obuće odjeće i sanitetskog materijala. U jurišu je život izgubio vodnik Petar Vržina, a 2 borca su ranjena.

Poslije uspjeha kod Lepenice, Treći bataljon je primio naređenje Štaba brigade da se noću uputi na položaje na Homolju i uspostavi vezu sa Prvim bataljonom na Cubrenu.

Zavladalo je trodnevno zatišje. Samo su avioni dolijetali, s prilične visine izručivali bombe i tuki iz mitraljeza. Njihovi napadi su prošli bez gubitaka u bataljonima.

U to vrijeme su jedinice Četvrte krajiške brigade rušile željezničku prugu između Lašve i Kaknja, postavljale zasjede na drumu između Kiseljaka i Visokog i nanosile neprijatelju osjetne gubitke.

Pristupio jedinica Pete krajiške udarne divizije u blizini Sarajeva, Kaknja, Busovače, Travnika, Prozora i Konjica, njihovo dejstvo na značajne komunikacije i iznenadni napadi, naveli su neprijatelja da taj varljivi predah iskoristi za borbene pripreme kako bi se oslobodio pritiska. Najjači napad je uslijedio na Prvu krajišku udarnu brigadu, koja je ugrožavala komunikaciju između Kiseljaka i Sarajeva. Nijemci i domobranci su napali iz tri pravca: dvije satnije, ojačane artiljerijskim oruđima, nastupale su drumom od Kiseljaka prema Kreševu, na borbeni raspored Drugog i dijelom Prvog bataljona. Ojačana satnija vojnika je krenula od Han Ploča da ugrozi položaje Trećeg bataljona, a dvije satnije iz Tarčina da osvoje položaje Prvog i dijelom Trećeg bataljona. Pomagala ih je i avijacija. U petočasovnoj borbi neprijatelj je zadržan ispred položaja Prvog i Drugog bataljona, a Treći gaje bataljon potukao do nogu. Zaplijenjeno je prilično oružja i municije.

U noći 23. i 24. jula, Drugi bataljon je namjeravao da žošćim napadom odbije neprijatelja od svojih položaja, od kote Čubren i sela Zvizda. Borba je trajala do 6 časova ujutru. Neprijatelj se žilavo branio, a potom prešao u napad na širem prostoru, duž komunikacije od Kiseljaka do Kreševa. U borbu je uveo četru tenkova i pridošle pješadijske jedinice. Procjenjujući novonastalu situaciju i promjenu u odnosu snaga, Štab brigade je odlučio da se bataljoni povuku dalje od komunikacije, prema Međuvršju i Inču. Neprijateljske jedinice su oprezno napredovale, ušle u Kreševo, tu se kratko zadržale i vratile prema Sarajevu. U pomenutoj borbi ubijeno je 30 i ranjeno 10 vojnika. Život je izgubilo 5, a ranjeno 10 boraca Prve krajiške brigade.

Štab brigade i štabovi bataljona stalno su brinuli da ne ispuste borbenu inicijativu i pripremali sve nove i nove napade na neprijatelja. Dok su Prvi, Drugi i Četvrti bataljon neprijatelja uznemiravali i tukli kod Kreševa i Kiseljaka, Treći bataljon je napao dobro branjenu željezničku stanicu Raštelicu, na pruzi između Sarajeva i Mostara. Noćna borba je trajala dok neprijatelj nije pristiglo pojačanje od susjednih željezničkih stanica i oklopni voz od Sarajeva. U toku borbe porušen je jedan most i pruga u dužini od tridesetak metara. Na srušeni most natetio je teretni voz i skliznuo u provaliju.

U Štab Pete krajiške divizije stigla je depeša Vrhovnog štaba NOV i POJ da će Prva proleterska divizija preći željezničku prugu između Sarajeva i Mostara. Da bi se proleterima olakšalo u borbenom pothvatu i pokretu, Prva krajiška brigada je pomjerena na položaje: Kobilja Glava, Pirin i planina Bitovnja. Radi usješnijeg napada na željezničku prugu. Prvi i Treći bataljon su nešto kasnije prelaćeni na Repovačke Kolibe i Žabrđe. Njihove akcije na željezničke stanice su učestale i pruga je bila pokidana na više mjesta.

Kada su jedinice Prve proleterske divizije, noću između 3. i 4. avgusta, prešle željezničku prugu, bataljoni Prve krajiške su otišli dalje od prilično razorene komunikacije da predahnu i da se pripreme za nove borbene zadatke.

POLITIČKI I KULTURNI RAD

Iz izvještaja koji je politički komesar brigade Mladen Marin uputio 31. jula političkom komesaru divizije Iliji Materiću može se utvrditi daje politički i kulturni život brigade bio živilji i raznovrsniji poslije njenog dolaska iz istočne Bosne u područje Kiseljaka, Kreševa i Fojnice. Na konferenciji s političkim komesarima bataljona i četa je raspravljano o pojavama, istina rijetkim, neovlašćenog zalaženja pojedinih boraca u radnje i kuće da pribavljaju hranu. Takve su osuđivali i njihovi drugovi, o čemu se u pomenutom izvještaju, pored ostalog,

konstatuje da su borci oštro »osuđivali svakog onoga ko pljačkom kalja njihovo ime i čast i time nas odvaja od naroda. U posljednje vrijeme nije bilo, uopšte pojava pljačke. Jedino se zapazilo pojedinačno zalaženje u kuće i traženje hrane, ali samim poboljšanjem ishrane boraca i toga nestaje«.

Naročiti je značaj pridavan političkom uzdizanju boraca i rukovodilaca. U to vrijeme u bataljonima je, pored ostalog, proučavano nacionalno pitanje, pri čemu je korišćen Titov prilog - objavljen u »Proleteru« - o nacionalnom pitanju u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe. Često je ukazivano na veliku važnost jačanja bratstva i jedinstva i na potrebu još prisnije saradnje s narodom.

Politički je ocjenjivano i iznošeni su nedostaci u komandovanju prilikom izvođenja borbenih akcija i pokreta. Isticana je potreba jačanja discipline i odgovornosti. Slabosti su kritikovane, a pojedini rukovodioci u četama su zbog grešaka bili i smijenjeni sa dužnosti. Ukazivano je, takođe, na to kakve mjere u cijelosti valja sprovesti da bi ojačala borbenost u četama koje su postizale slabije uspjehe.

Na jačanju moralno-političkog stanja angažovane su partijske i skojevske organizacije. Na sastancima je raspravljano o mjerama koje će doprinosti da politička svijest boraca i rukovodilaca neprestano raste.

Dužna pažnja je poklanjana i pisanoj riječi i njenom korišćenju u političkom obrazovanju i vaspitanju. Političkim komesarima bataljona, brigadne bolnice, zaštitnice i intendanture, politički komesar se, u ime Štaba brigade, obratio pismom da se omasovi i pojača saradnja u divizijskom listu »Sloboda«. U uvodu je najprije rečeno zašto se kasni s izdavanjem lista - daje to dijelom uslijed čestih pokreta i borbi -, a zatim se nastavlja:

»S obzirom na uslove i događaje koji idu velikom brzinom svakog dana u svijetu i kod nas i sa kojima treba upoznati naše borce i narod, te mnoge borbe i uspjesi naše divizije itd. daju nam u izobilju mogućnosti da pišemo ne samo jedan list u diviziji, nego bi bilo potrebno da se piše više listova, reportaža i propagandnog materijala. Zavisi o nama politkomesarima da li će se otpočeti već jednom sa pisanjem članaka i da li ćemo zainteresovati više naše borce i rukovodioce za njihov širok politički i kulturni razvitak.

Stoga je potrebno da odmah napravite raspis po četama i da se omogući borcima i rukovodiocima da napišu koji članak za divizijski list koji će uskoro izaći. Samo vrijeme njegovog izlaženja kao i sadržaj u kom bi se ogledala široka saradnja naših boraca unutar brigade, zavisi o vama. Članci, pjesme, reportaže itd. treba da budu odraz života, horbi i problema unutar brigade...

Nemojte dozvoliti da mi ovoga puta budemo zadnji u pisanju i slanju članka za divizijski list, kad specijalno mi imamo mnogo materijala. Treba da se razvije utakmica između boraca i četa ko će bolje i više članaka napisati. Mi smo vidjeli da naši borci umiju da pišu lijepih stvari u džepnim novinama, samo ih treba na to pokrenuti...«

U izvještaju nije zaobiden i širi kulturno-prosvjetni rad i djelovanje. Uz konstataciju daje to dijelom bilo zanemareno, svježinu i polet donijela je Kulturna sekcija svojim nastupom i radom. U bataljonima, s izuzetkom Drugog, radili su pjevački horovi i diletantske grupe. Sa Kulturnom sekcijom je pripremljen zajednički program da se time proslavi dvogodišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini. Priredbe su davane i u oslobođenim mjestima. U izvještaju se o tome kaže:

»U Kreševu smo održali dvije uspješne priredbe s političkim govorima. U samom mjestu obrazovana je komanda mjesta i građanstvo je mnogo bolje raspoloženo prema nama nego kad smo prvi put došli. U zajednici s komandom mjesta pristupili smo obrazovanju narodne vlasti u okolnim selima Kreševa«.

Boreći se i živeći nešto više od mjesec i po dana u blizini pominjanih neprijateljskih garnizona, borci i rukovodioci Prve i Četvrte krajiške udarne brigade i Grupe udarnih bataljona dosta su doprinijeli širenju i jačanju narodnooslobo-

dilačkog pokreta, učvršćivanju bratstva i jedinstva među Muslimanima, Srbima i Hrvatima na tom prostranom području, pomogli u uspostavljanju nove, istinske narodne vlasti i biranju narodnooslobodilačkih odbora. U slobodnom vremenu pomagali su mještanima u žetvi i kosidbi.

Politički su analizirane i pojedinačne pojave dezertstva. U sagledavanju uzroka toj nemiloj pojavi zapaženo je i ovo:

»Čim su došla pisma iz Krajine za borce u kojima je pisalo daje tamo situacija dobra, da odredi uspješno operišu, a vjerovatno u nekim pismima da su ovi pozivani tamo... petnaest boraca je samovoljno napustilo svoje jedinice«

U vidu se imala i čežnja boraca za rodnim krajem i nedovoljan politički rad u četama. O tome se u izvještaju kaže:

»Zapazilo se da još uvijek politkomesari četa dovoljno ne prenose na borce direktive koje dobijaju tako da mi iz Štaba brigade i Politodjela moramo odlaziti i držati bataljonske i četne konferencije.

Videći ovaj problem jučer smo sakupili bataljone u selu Lipe, održali brigadnu političku konferenciju, gdje su borci ponovo upoznati opširno s političkom situacijom, naročito o novim momentima u Italiji, o ofanzivi na istočnom frontu, što se mnogo odražava na naše prilike. Okarakterisali smo dezertere kao najveće izdajnike koji su napustili svoje jedinice u najpovoljnijoj situaciji i blizini pobjede. Naglasili smo da ćemo ih kao izdajnike objaviti čitavoj Krajini, da će im suditi narodni sud ne primajući ih u odredske jedinice. Održana su četiri govora: Vojo, ja, Pero i Zvonko. Borci su nas često prekidali u govorima vičući: Smrt dezerterima, smrt izdajnicima, kličući našem Vrhovnom štabu, Narodnooslobodilačkoj vojsci, Crvenoj armiji, drugu Titu«.

Dvodnevni odmor je iskorišćen da se borci i rukovodioci pripreme za naredne pokrete i borbe. Štab divizije je nešto ranije dobio depešu od Vrhovnog štaba NOV i POJ da se Peta krajiška divizija vrati u istočnu Bosnu i dejstvuje u području Kladnja. Stoga je Štabu brigade naređeno da se izvrše solidne vojne i političke pripreme za odlazak preko komunikacija u dolini rijeke Bosne.

Šestog avgusta, predveče, na poljani nedaleko od Kreševa, komandant brigade i članovi Štaba izvršili su smotru postrojenih bataljona i provjerili koliko su pripremljeni za forsiranje rijeke Bosne, čije su gazove čuvala i branile nadmoćnije neprijateljske snage. Tom prilikom su o značaju predstojećeg pothvata borcima i rukovodiocima govorili politički komesar brigade Mladen Marin i član Politodjela Radovan Grković. Borci su pažljivo slušali šta ih očekuje, obećali da će uspješno savladati neprijatelja i vodenu prepreku. Dok su očekivani kuriri s naređenjem Štaba Pete krajiške divizije za pokret, zaorila se pjesma i izaigralo kolo kozaračko. Nešto kasnije kuriri su došli, ali nisu donijeli naređenje koje je očekivano. Naprotiv. Štab divizije, na osnovu novoprimljene depeše iz Vrhovnog štaba NOV i POJ kojom se tražilo da Peta divizija ostane na istom sektoru, pismeno je obavjestio Štab Prve krajiške da nema potrebe prelaziti na desnu obalu Bosne. Borcima i rukovodiocima su odmah objašnjeni razlozi odlaganja najavljenog pokreta i saopšteni su im novi zadaci. Osnovno je bilo da se i dalje napadaju komunikacije i uporišta u rejonu Kiseljaka, Sarajeva, Visokog, Busovače, Han Ploča i Kobilje Glave.

NAPAD NA AERODROM

Kada se Peta krajiška udarna divizija, u čijem su sastavu bile Prva i Četvrta krajiška brigada i Grupa udarnih bataljona, pojavila u dolini Bosne, ugrozila komunikacije i industrijska postrojenja, a zatim dejstva nastavila u istočnoj Bosni i, poslije, u blizini Sarajeva, neprijatelj je reagovala protivnapadima i sa zemlje i iz vazduha. Avioni su često dolijetali sa aerodroma u Rajlovcu, pronalazili

položaje jedinica Prve krajiške brigade, bombardovali ih i mitraljirali. Bilo je i žrtava. Život je izgubio, pored ostalih, zamjenik političkog komesara Drugog bataljona Mičo Knežević. Često bombardovanje i mitraljiranje iz vazduha je iscrpljivalo i borci su tražili da se položaji mijenjaju.

Kada su avioni omeli uništenje opkoljenog njemačkog bataljona na obroncima planine Zvijezde, komandantu brigade Voji Todoroviću je prišao sedamnaestogodišnji borac Drago Talić i uzdahnuvši rekao:

- Da ih je nekako spaliti!...

Komandant ga ovlaš pogledao i priupitao:

Na šta to misliš?

Dječak je ozbiljno gledao i dodao:

- Da nije bilo tih prokletih aviona danas bi pobili Švabe. Eh, da ih je nekako spaliti!...

Komandant je zablistao od zadovoljstva, malog borca dobrodušno potapšao i tako potvrdio da neće zanemariti njegovu ideju.

Čim se vratio u Štab brigade, komandant je ispričao političkom komesaru O čemu je razgovarao s Talićem. Obojica su se oduševili mislju da se napadne neprijateljski aerodrom. Istina Rajlovac je bio daleko, uz to je bio i neposredno i posredno branjen od njemačkih, ustaških i domobranskih jedinica, ali...

Kada su borbeni uslovi dopustili, prišlo se pripremama jedne od najljepših akcija izvedenih u narodnooslobodilačkom ratu.

Ujutru, 7. avgusta, komandant i politički komesar brigade došli su u Štab divizije u Dusinama, komandantu Milutinu Morači i političkom komesaru Iliji Materiću, s predlogom da se napadne garnizon Rajlovac i unište avioni na aerodromu. Poslije razmjene mišljenja o mogućnosti izvođenja tako riskantnog pothvata, Štab divizije nije odmah prihvatio predlog, jer su očekivana nagoviještena naređenja Vrhovnog štaba za upotrebu divizije.

Ipak su pripreme užurbano vršene. Prije svega, trebalo je pravovremeno prikupiti što više podataka o jačini i rasporedu neprijateljskih jedinica, čvrstini i načinu njihove odbrane, broju i razmještaju aviona u Rajlovcu.

Obavještajni oficir Dušan Karan, prvoborac iz Podgrmeča, krstario je obazrivo terenom između Visokog i Rajlovca, održavao veze sa saradnicima narodnooslobodilačkog pokreta i doznao da u Rajlovcu ima 300 njemačkih vojnika, 500 domobrana i ustaša, u Visokom 500 legionara, a u željezničkim stanicama i duž pruge za Sarajevo oko 160 domobrana. Prema procjeni, aerodromu se najlakše moglo prikristi od Reljeva i Lemezovog brda.

Od Kreševa, gdje se brigada nalazila, do Rajlovaca moglo je biti oko 35 kilometara.

Za akciju su borci pripremani u najvećoj tajnosti. Oboljeli, ranjeni i iznemogli, zatim kuvari, intendanture, minobacači, teški mitraljezi i tovarna grla izdvojeni su da zajedno sa Četvrtim bataljonom odu na Inač. Intendant brigade Dušan Jeftić morao se pobrinuti za dvodnevnu suhu hranu za borce.

Planom napada, razrađenim u Štabu brigade, bilo je predviđeno da tri bataljona dođu neprimjetno u Donje Bioče, da predane u šumi, a naredne noći pređu rijeku Bosnu, preko mosta u Reljevu, napadnu aerodrom i unište avione. Predviđeno je i obezbjeđenje od Visokog - demonstrativnim napadom na grad, zauzimanjem Podlugova, rušenjem željezničke pruge i drumu, a takođe osiguranje od Sarejeva - postavljanjem zasjeda i miniranjem komunikacija. Ovakvim pothvatom uspješno se moglo odbiti pristizanje pomoći u Rajlovac.

Konačno odobrenje za napad je stiglo iz štaba divizije, 9. avgusta. Do toga trenutka održani su već partijski i skojevski sastanci i četne konferencije. Borci su znali da idu u značajnu akciju, ali im nije rečeno da će na Rajlovac. Mnogi su pomišljali da će biti napadnut neprijatelj u Visokom.

Uveče su komandant i politički komesar brigade, prije pokreta, borcima i rukovodiocima kratko govorili o značaju akcije, da će uspjeh zavisiti najvećma od tajnosti, brzine pristizanja cilju, marševske discipline, iznenađenja, smjelosti i hrabrosti u toku borbe. Nije prećutano da će se uz put najčešće trčati, pa su stoga slabije izdržljivi pozvani da izađu iz stroja. Niko nije iskoraknuo.

Išlo se preko Han Ivica, Vukasa, Crkvica, slabije naseljenih krajeva i osvaulo u šumi Planju kod Donje Bioče. Borci su razmješteni na nevelikom prostoru, a okolo su postavljene budne straže koje će obavezno zadržati svakog prolaznika da neko ne bi slučajno ili namjerno razglasio da su partizani na domaku Rajlovca.

U podne se dogodilo nešto neočekivano: ojačana patrola se sukobila s ustaškom milicijom i ubila njenog komandanta Durmića, poznatog zlikovca i koljača. On je 1941. godine predvodio koljače u masakru nedužnog stanovništva u Malešićima i Semizovcu. Zlikovca je pogodio borac Stevo Karlović ne znajući da je to komandant ustaške milicije visočkog sreza. Kada se doznalo da je koljač Durmić platio glavom, u cijelom kraju je zavlдалo veselje i radost. Mještani su razdragani pohrlili u prebivalište boraca Prve krajiške noseći raznovrsnu hranu: pečeno meso, pite, sir, kajmak i ostalo. Svi su toplo prihvaćeni, ali niko, iz predostrožnosti, nije pušten dok bataljoni nisu krenuli u akciju. Da bi se neprijatelj zavarao i postiglo iznenađenje, vod boraca Drugog bataljona upućen je prema Visokom da umješno razglasi kako predstoji napad na grad.

S terena se po podne vratio obavještajni oficir Dušan Karan, ali zbog nedolaska saradnika na ugovoreno mjesto, nije donio podatke o sistemu odbrane aerodroma. Stoga se nije odstupilo od ranijih pretpostavki: daje odbrana aerodroma najkrhkija na pravcu Reljeva i Lemezovog brda i da se avioni noću sklanjaju u hangare.

U 16 časova održanje sastanak Štaba brigade, štabova bataljona i komandi četa. Saopštena je odluka o napadu i detaljno objašnjen plan nastupanja i vođenja borbe. Komandiri četa su požurili da borcima odmah saopšte šta ih očekuje. Na njihovim licima ogleдали su se u isto vrijeme i uzbuđenje i radost. Tek tada su sasvim razumjeli zašto se držalo u tajnosti kuda se ide i šta predstoji.

Krenulo se po podne, oko 18 časova. Maskirani lisnatim granjem borci su ličili na pokretne žive ograde. Išli su prikriveno i brzo. U suton je čelo kolone iznad Ahatovića naišlo na patrolu oružnika, koji međutim nisu prepoznali partizane i dizanjem ruku su pozdravljali i uzvikivali »Za dom«. Kad im nije uzvraceno, bolje su pogledali, primijetili petokrake na kapama boraca, pa pobacali oružje i dali se u bezglav bijeg. Za njima nije pripucano da se neprijatelj u blizini ne bi uznemirio. Ali je nezdoga bila u tome što su oružnici odmah lili Reljevskom mostu i mogli obavijestiti šta su vidjeli. Štab brigade se zabrinuo i smišljao šta da se radi. Komandant i njegov zamjenik u jednom su se složili: daje veoma rizično uputiti bataljone na Reljevski most. A gdje onda preći rijeku!?

Na patrolu Prvog bataljona naišao je radnik zaposlen na aerodromu Rajlovac, koji je odmah priveden u Štab brigade. On je rekao da se rijeka Bosna uzvodno ne može pregaziti, da u Butilu ima trošni drveni most za pješake, koji samo ponekad obezbjeđuju stražari, da se Miljacka može svuda pregaziti. Dok su razgovarali, od aerodroma je dopiralo brektanje motora. Radnik je objasnio da to traktori razvoze i parkiraju avione pored kukuruza na rubu aerodroma, uz rijeku Miljacku, u blizini rovova i zemunica i kojima su domobrani.

Na osnovu tih najsvježijih podataka, prvobitni plan napada je izmijenjen. Najprije će borci trčecim korakom preći drveni most u Butilu, zatim Miljacku i napasti aerodrom.

Prvi bataljon, s komandantom Stevom Raušom i političkim komesarom Perom Đurićem, u centru borbenog rasporeda brigade, dobio je zadatak da napada hangare, kasarne, željezničku stanicu Rajlovac i Lemezovo brdo;

Drugi bataljon, pod komandom Cvije Mazalice i Jusufa Imamovića, usmjeren na željezničku prugu i cestu, na lijevom krilu borbenog rasporeda brigade, napasće hangare i Lemezovo brdo;

Prva četa, s komandiro m Milošem Švonjom, ojačana minerskim vodom, porušiće željezničku prugu i cestu i postaviti zasjedu kod Briješća da osujeti priziranje pojačanja iz Sarajeva;

Treći bataljon, s komandantom Mirkom Zecom i političkim komesarom Dragom Đukićem, bez jedne čete, napadaće na desnom krilu borbenog rasporeda brigade.

Oko 21 čas bataljoni su trčeci prešli rijeku Bosnu i Miljacku i produžili cilju. Čete Drugog bataljona su naišle na kolonu od dvadesetak oružnika. Puškomitraljezac Jovan Stojanović je primijetio neprijateljske vojnike primirene u kukuruzima, pa je pomoćnika Milu Banjca poslao da o tome obavijesti komandira čete. Kada se pomoćnik udaljio, vojnici su krenuli i puškomitraljezac nije imao drugog izbora nego da otvori vatru. Kratkim rafalom je oborio čelnog vojnika, a ostali su pobjegli dublje u kukuruze dozivajući svoga starješinu. Za njima je ispaljeno još nekoliko metaka. No zbog puškomitraljeskog rafala napad je počeo dosta ranije nego što je bilo predviđeno. Komandant Drugog bataljona se našao u situaciji da odmah reaguje, pa je četnim kolonama naredio da se okrenu nad-esno, razvijaju u streljački stroj, te napadnu hangare i južni dio aerodroma. Gotovo u isto vrijeme, a po naređenju zamjenika komandanta brigade Borka Arsenića, koji je bio sa Štabom Prvog bataljona, vatru su otvorile jedinice Prvog i Trećeg bataljona i krenule u silovit napad. Neprijatelj je uzvraćao uraganskom vatrom reflektorima je osvijetljavao aerodrom i okolinu, svjetlećim mecima palio plastove sijena da bolje vidi i preciznije nišani. Drugi bataljon se našao pod ubitačnom kišom kuršuma, minobacačkih i topovskih granata. Čak su i protivavionski topovi, na uzvišenjima iznad Rajlovca, svoje cijevi okrenuli prema aerodromu da granatama suzbiju nastupanje jedinica Prve krajiške udarne brigade. Zemlja je gorjela. Stubovi plamena, tjerani vjetro m, dizali su se visoko i povijali u stranu. Od eksplozija i pucnjave vrilo je kao u kotlu.

Drugom bataljONU unekoliko je olakšano kad su Prvi i Treći bataljon žestoko i nezadrživo napali protivnika. Rovovi su pregaženi i borci Prvog bataljona produžili su prema hangarima. U nastupanju je borcima prilično smetalo svjetlo reflektora. Sasređenom vatrom iz pušaka i puškomitraljeza, dva su reflektora razbijena i sada se lakše prilazilo bunkerima kod hangara. Komandir čete Ljubomir Jajčanin Bijeli primijetio je nekoliko aviona nedaleko od hangara. Pod treperenjem svjetlećih raketa mogli su se uočiti i drugi avioni, razmješteni rubom aerodroma, da bi manje bili pod udarom ako nalete savezničke eskadrole i počnu bombardovati i mitraljirati. Na veće avione ustremili su se borci Trećeg bataljona. Prednjačili su Gojko Rađanović, Milan Šobot, Jovica Čurčić i Luka Jelić. Puškomitraljeski rafali i eksplozije ručnih bombi zapalili su nekoliko aviona. Jedan borac, ne znajući koliko je to opasno, varnicom šibice zapalio je benzin prosut iz rezervoara izrešetanog aviona i umalo nije izgorio.

Neprijatelj je pokušavao da se sredi i odoli napadu. Uporno je tukao iz bunkera. Bombaš Boris Abramović se privukao jednom bunkeru iz koga je bljesnula vatra mitraljeza, zamahnuo ručnom bombom i ubrzo je eksplozija uzdrmla vatreno gnijezdo. Dograbio je drugu bombu; i nju je spretno aktivirao i bacio. Potom je osjetio oštar bol u licu i najednom je obnevidio. Premda pogođen neprijateljjevim zrnom, Boris je poluonesviješćen stigao do štaba. Kada gaje komandant brigade upitao kako se osjeća, hrabri bombaš je ispljunuo puščano zrno i odgovorio da će biti bolje.

Avioni su i dalje pretvarani u buktinje. Puškomitraljezac Ilija Bujić je kratkim rafalima i svjetlećim mecima izazivao varnice na benzinskim rezervoarima, koji bi eksplodirali i uvećavali plamene buktinje. Slično su činili Aleksa Čeran,

Neđo Vujatović, Colin Stojanović i Mile Keceman Dika. Požari i eksplozije obuhvatili su cio aerodrom i nemilosrdno gutali neprijateljevu vazдушnu silu. Zadovoljan kako se to izvodi, zamjenik komandanta brigade Borko Arsenić likujući je izustio najbližim drugovima da im avioni više neće visiti iznad glave.

Poslije troipočasovne borbe, kada su od većine aviona ostali užareni gvozdeni kosturi, uslijedilo je naređenje Štaba brigade za povlačenje i udaljavanje od aerodroma. Komandir voda Milan Vidović nije želio da odstupi dok se ne zapale još dva aviona lijevo od hangara. I u tom trenutku se zateturo i pao. Priskočila je bolničarka Šerifa Zjakić da mu pomogne, ali je pala pogođena puščanim hicem posred čela. Komandiri četa, ne želeći da se već očividni ogromni borbeni uspjeh plati nepotrebnim gubicima, energičnije su zahtijevali da se izvrši naređenje o povlačenju. Živote su još izgubili: Obrad Gvozdenović, Dušan Berić, Dušan Josipović i neustrašivi puškomitraljezac Gojko Antičić.

I na pravcima obezbjeđenja od Sarajeva i Visokog postignuti su nemali uspjesi. Prva četa Drugog bataljona je porušila drum i željezničku prugu prema Sarajevu. Naišao je oklopni voz da pomogne u odbrani aerodroma i - skliznuo iz šina. Pri tom su se oklopni vagoni tako nagnuli da vojnici, kroz prozore u čeliku, nisu mogli otvoriti vatru onako kako žele, nego su pucali ili u nebo ili u zemlju. Za oklopnim vozom su pristigle neprijateljske jedinice iz Sarajeva, ali su zadržane i spriječene da ne prođu u Rajlovac.

I Druga četa Trećeg bataljona, sa jednom četom Visočko-fojničkog partizanskog odreda, osujetila je napade neprijatelja od Visokog i osvojila željezničku stanicu Podlugove. Iz stanice, uz pomoć željezničara, komandir čete Lazo Ivaniš pustio je zahuktalu lokomotivu da otutnji prugom prema Visokom razbije se u sudaru s vozom iz suprotnog pravca. U staničnoj ložionici uništeno je 6 lokomotiva, a takođe su razorene instalacije za regulisanje zaustavljanja i prolaza vozova.

Povlačenje s aerodroma izvršeno je brzo i pod okriljem mraka. U svanuće su Prvi i Drugi bataljon prešli drum između Kiseljaka i Sarajeva, kod Kobilje Glave, tako preduhitrili neprijateljske jedinice koje su požurile iz Sarajeva da im presijeku odstupnicu. Pomenuti drum su čete Trećeg bataljona prešle uveče, kod Radanovića, kada im se priključila i Druga četa, koja je napadala Podlugove.

U napadu na rajlovački aerodrom i okolna uporišta, prema izvještaju Štaba brigade od 13. avgusta, uništeno je 30 i oštećeno 8 aviona. Oštećen je 1 oklopni voz, uništeno 6 lokomotiva, 70 vagona i nekoliko mostova. Zapaljeno je više vagona raznih namirnica i vojne opreme, a željeznička pruga je pokidana na više mjesta.

Kivan zbog pretrpljenih gubitaka, neprijatelj je odmah pošao u napad. Prednji dijelovi njegovih jedinica stigli su u Kakrinje, napali Treću četvu Prvog bataljona i primorali je da se povuče na Batalovo brdo. U isto vrijeme se povukla Druga četa pomenutog bataljona. Na novim položajima neprijatelj je uspješno zadržavan. Š druge strane, od Tarčina, 200 ustaša je udarilo na položaje Drugog bataljona i na Štab brigade u Zabrdju. U kratkoj i oštroj borbi napadač je odbijen na polazne položaje. U sastav brigade je stigao i Treći bataljon, vodeći manje borbe na komunikaciji između Sarajeva i Visokog.

Radio stanica »Slobodna Jugoslavija« je 18. avgusta 1943. godine objavila o akciji na Rajlovac sljedeće:

»Noću od 10/1 i. avgusta 1943. godine, naša slavna Prva krajiška brigada, pod komandom Voje Todorovića, poslije žestokih okršaja, zauzela je jedan od najvećih aerodroma u Jugoslaviji, aerodrom Rajlovac kod Sarajeva. Borci Prve krajiške brigade uništili su 34 njemačka aviona i to: 18 bombardera tipa »Dornije«, 4 bombardera tipa »Junkers«, 6 aviona tipa »Blehajm«, 1 transportni i 5 aparata raznih tipova.

Brigada je čitavu noć vodila borbu za Sarajevsko polje koje su Nijemci osvjetljavali reflektorima i paljenjem sijena tako daje čitavu noć bilo svjetlo kao po danu.

Pojačanja koja su poslana iz Sarajeva nisu mogla da zaustave naše borce. Ni oklopni voz koji je naišao na minu nije mogao da spriječi naše borce u izvršenju njihovog zadatka ...«

Za borbeni podvig u napadu na Rajlovac, Prvu krajišku udarnu brigadu pohvalio je vrhovni komandant Josip Broz Tito.

U zaključku se može reći daje napad na aerodrom uspješno izveden zahvaljujući tajnosti u toku priprema i brzom pokretu od Kreševa, brzom izmjeni odluke o pravcima udara u novonastaloj situaciji, kad su dobiveni najsvježiji podaci o neprijatelju, zahvaljujući visokom borbenom moralu boraca i rukovodilaca, njihovoj inicijativi i snalažljivosti, hrabrosti i vještini, zatim udaru u najslabije dijelove neprijateljeve odbrane i postizanju iznenađenja, te, najposlije, umješnom povlačenju iz neprijateljskog osinjaka.

BORBE U OKOLINI TRAVNIKA

Prva krajiška brigada je još neko vrijeme, poslije napada na Rajlovac, dejstvovala na prostoru Kreševa, Fojnice i Kiseljaka, a zatim je, na osnovu odluke Šaba Pete krajiške divizije, upućena u šire područje Travnika. U tome vremenu je došlo do nekih promjena u Štabu brigade. Dopisom štaba Pete krajiške divizije od 31. avgusta 1943. godine, a na osnovu naređenja Vrhovnog štaba, komandant Vojo Todorović je raspoređen na dužnost zamjenika komandanta Četvrte krajiške udarne divizije, a Stevo Rauš je postavljen za komandanta brigade. Nešto kasnije za zamjenika političkog komesara brigade došao je Raja Nedeljković umjesto Pere Radovića. I zamjenik komandanta brigade Borko Arsenić je otišao na novu dužnost, a njegovo mjesto je ostalo upražnjeno do aprila 1944. godine. I u bataljonima je bilo kadrovskih promjena. Za komandanta Prvog bataljona je određen Ljubomir Jajcanin Bijeli. Za političkog komesara Četvrtog bataljona je postavljen Ivan Oroz, za zamjenika političkog komesara Vlado Petrović, a Veljko Vejnović za rukovodioca SKOJ-a.

Vojo Todorović je rano pristupio naprednom radničkom i revolucionarnom pokretu. Član SKOJ-a je postao 1933, a član KPJ 1934. godine. Uhapšen je 1936. godine zbog revolucionarne djelatnosti, ali je pušten uslijed nedostatka dokaza. Godine 1937. otišao je u Španiju, učestvovao u mnogim borbama protiv fašista i falangista i ispoljio izuzetnu hrabrost. Februara 1939. našao se s ostalim Jugoslovenima, španskim dobrovoljcima, u koncentracionom logoru u Francuskoj i odatle partijskim vezama stigao u domovinu. Bio je jedan od organizatora ustanka u Bosanskoj krajini i obavljao razne vojne i političke dužnosti. Komandovao je partizanskim bataljonom »Gavrilo Princip« i Glamočkim bataljonom, a krajem 1941. godine bio zamjenik komandanta Prvog krajiškog (podgrmečkog) partizanskog narodnooslobodilačkog odreda. Februara 1942. Vojo Todorović je komandant Grupe udarnih bataljona, a maja iste godine je zamjenik komandanta Prve krajiške udarne brigade. Novembra 1942. godine postao je komandant Prve krajiške, koju je uspješno vodio iz bitke u bitku, postignuvši s njom sjajne borbene rezultate. Za izuzetno rukovođenje i hrabrost je proglašen narodnim herojem.

Štab brigade se potrudio da se u rejonu Travnika razvije značajna obavještajna, borbena i političko-propagandna aktivnost. Obavještajni oficir brigade je našao dvojicu saradnika u neprijateljskim garnizonima Travniku i Turbetu. Od njih su dobijani korisni podaci o brojnom stanju, naoružanju, raspoloženju za borbu i namjerama neprijateljskih jedinica. Na osnovu toga su planirane i sva-

kodnevno s manjim snagama izvođene akcije na širem prostoru, što je u neprijatelja stvorilo uvjerenje da je izložen udarima većih jedinica.

Koristeći povoljnu priliku, noću između 30. i 31. avgusta tri bataljona Prve krajiške, dva bataljona iz Udarne grupe i Travnički partizanski odred izvršili su napad na neprijateljska uporišta i željezničku prugu od Bile do Busovače. Tom prilikom borbe su vođene protiv jedinica Zagrebačkog konjičkog puka sa sjedištem u Travniku. Prvi bataljon Prve krajiške napao je željezničku stanicu Busovaču i rušio prugu prema Vitezu. Drugi bataljon je rušio drum i minirao prugu kod željezničke stanice Bile, a potom je postavio zasjedu i minirao oklopni voz. Treći i Četvrti bataljon su napali uporište i željezničku stanicu Vitez.

Neprijateljski vojnici su u panici bježali ispred streljačkog stroja Prvog bataljona, a uporno se branili na ostalim Pravicima. Žestini napada Drugog, Trećeg i Četvrtog bataljona neprijatelj nije mogao odoljeti i postupno su osvajana njegova vatrena utvrđenja, bunker, rovovi i zidane zgrade. Jedino nije zauzeta željeznička stanica Busovača. U toku borbe razrušena je, u dužini od 400 metara, željeznička pruga u širem rejonu Lašve, srušen je željeznički most, miniran jedan oklopni voz, zapaljeno više zgrada i magacina značajnih za neprijateljevu odbranu. Ubijeno je 30, ranjeno 20, a zarobljena su 64 vojnika i oficira. Od plijena je zadobijeno: 3 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez, 30 pušaka, 12.000 metaka, 50 vojničkih uniformi, 5 konja i znatne količine raznih životnih namirnica.

U tim borbama život je izgubio 1 borac, a 7 boraca je ranjeno.

Ujutru su se bataljoni povukli od komunikacije na položaje kod Busovače, Travnika i Turbeta. Uznemireni neprijatelj je pojačao sopstvenu odbranu. Na prilazima Travniku i ostalim mjestima kopani su rovovi, ojačani su stari i građeni novi bunker. Manje neprijateljske jedinice vršile su nasilna izviđanja radi prikupljanja podataka, ali su uvijek bile odbijene u polazna uporišta.

U kratkotrajnim zatišjima održani su politički zborovi u mjestima u kojima je Prva krajiška brigada držala i branila položaje. Mještanima su objašnjavani značaj i ciljevi narodnooslobodilačke borbe i upoznavani su sa situacijom na sovjetskom ratištu, odnosno da su kapitulacijom fašističke Italije sile Osovine - Berlin, Rim, Tokio - znatno oslabljene te fašizmu neminovno predstoji potpun krah. Politički rad je doprinio da se mladići i djevojke dobrovoljno javljaju u jedinice Prve krajiške. Zahvaljujući takvom političkom radu u narodu, sasvim je sužena djelatnost neprijatelja, koji više nije bio kadar da stvara, na primjer, bilo kakva uporišta za prikupljanje podataka obavještajne prirode.

U noći između 15. i 16. septembra bataljoni Prve krajiške brigade su izvršili napad na jedinice Zagrebačkog domobranskog puka u Turbetu i demonstrativni napad na Travnik. Prvoj krajiškoj je sadejstvovao jedan bataljon Četvrtke krajiške brigade, koji je pri tom rušio željezničku prugu kod Bile. Prvi bataljon, pod komandom Ljubomira Jajčanina Bijelog, napao je spoljnu liniju odbrane Travnika na odsjeku Vidoševići, obronci Vilenice i Dolac, privlačeći time znatnije neprijateljske snage, na sebe kako bi ih omeo da pohitaju u pomoć ugroženom Turbetu. U isto vrijeme se očekivala predaja satnije domobrana, čiji je zapovjednik poručio da to željno očekuje. Napad je usmjeren na položaje pomenute satnije u Dolcu, a komandantu bataljona Bijelom prepušteno je da dalje samoinicijativno djeluje u skladu s razvojem borbene situacije. Već u prvom naletu, međutim, jedinice bataljona su dočekane vatrom kakva se nije očekivala. Zabrinuti komandant se pitao što to može biti? Da nije podvala? Zašto se satnija ne predaje kad je njen zapovjednik obećao da će položiti oružje? Neizvjesnost je uklonjena naredjenjem da se žešće napada, da se na juriš zauzimaju rovovi i bunker. Ubrzo se doznalo da su ustaški legionari u međuvremenu bili ubačeni u domobranske jedinice da im ne dopuste da kapituliraju.

O razvoju situacije i žestini borbe komandant Prvog bataljona je izvijestio Štab brigade:

»I pored vrlo jakog otpora neprijatelja, Prva četa je ovladala rovovima i bunkerima na sjeveroistočnoj padini Vilenice (k.1235), na k.844, i svojim desnim krilom izbila do prvih kuća naselja Dolac. Neprijatelj je iz zauzetih rovova i bunkera pobjegao u grad. Treća četa, i pored organizovanog napada, uspješnog bombardovanja ručnim bombama, nije uspjela da zauzme jedan veći natkriven rov i dva bunkera u neposrednoj blizini tvornice duvana u Dolcu. Druga četa, pošto je zalutala i zbog toga nije stigla na svoj zadatak, sada se nalazi u rezervi bataljona. Sudeći po žestini borbe i upornosti odbrane neprijatelja, zaključujem da napadnute položaje ne brane samo domobrani, jer ovi nisu u stanju da pruže ovako jak i organizovan otpor, i ne, tim prije, ako bi stvarno imali namjeru da se predaju. Mislim, u vezi s podacima kojima raspolažete, da su oni netačni i da se vjerovatno radi o nekoj prevari. Dalje nastupanje i Prve čete onemogućeno je vrlo jakim vatrom sa k.549 i iz naselja Dolac. U vezi s ovakvom situacijom odlučio sam da manjim grupama uznemiravam neprijatelja, a bataljon povlačim na prvobitne položaje.«

Drugi bataljon, koji je pod komandom Cvije Mazalice, napao željezničku prugu između Turbeta i Travnika, primorao je manje neprijateljske jedinice da pobjegnu. Kod Kokošara je minirao prugu i porušio drum i prugu kod Miškića brda nedaleko od Turbeta. Cilj je bio da se spriječi pokret neprijatelja iz Turbeta, ali da se uništi oklopni voz. Očekivalo se, naime, da će prilikom napada na Turbe oklopni voz stići iz Travnika da pomogne ugroženom uporištu. A oklopni voz koji se već od ranije nalazio u Turbetu nije mogao, zbog pokidane pruge, izaći iz stanice. Kad se to doznalo, komandant bataljona je naredio da čete nastave da ruše željezničku prugu, drum, telefonske stubove i linije.

Nešto kasnije Treći i Četvrti bataljon su napali neprijatelja u Turbetu, ovladali rovovima i bunkerima isturene odbrambene linije, a poslije su dočekani žestokom paljbom i protivnapadima. Najžešći okršaj je uslijedio na užem prostoru oko željezničke stanice. Neprijatelj je umješno koristio dobro utvrđene položaje, bunkere, tvrde zgrade i oklopni voz - tu pokretnu i jaku otpornu tačku. Bio je spreman da se brani i izdrži najteže. I doista, poslije petočasovne borbe bataljoni su bili primorani da odustanu od napada.

Mada napad u cjelini nije uspio, neprijatelju su nanijeti ozbiljni gubici u živoj sili i ratnoj tehnici. Ubijeno je 12, ranjena su 3, a zarobljeno je 17 neprijateljskih vojnika. Iste noći je 12 domobrana prebjeglo iz neprijateljskog garnizona. Zaplijenjeno je: 2 puškomitraljeza, 20 pušaka, 1 minobacač, 54 mine, 50 ručnih bombi, 3 strojnice, 3 pištolja, 5.000 metaka, 1 telefonski aparat, nešto odjeće i obuće.

U borbi je ranjeno 11 boraca Prve krajiške.

Od zarobljenika se doznalo da je njemačko-ustaška komanda dva dana prije pomenutog napada odlučila da se u svaku domobransku satniju uključi ojačani vod ustaške legije. O tome partizanski saradnici u redovima domobarana nisu mogli pravovremeno obavijestiti svoju vezu, jer su svi domobrani bili pod strogom kontrolom, te nisu nikako mogli izaći iz bunkera i rovova. Ustaše i Nijemci su prozreli da među domobranima i njihovim oficirima ima partizanskih saradnika koji dostavljaju najsvježije podatke o događajima u travničkom garnizonu i okolini. Uporno su tragali da ih otkriju, pohapse i strijeljaju. U tome su zakasnili, jer su domobranski oficiri i podoficiri, simpatizeri narodnooslobodilačke borbe, uspjeli da se izvuku iz pripremane klopke i stupe u borbene redove Prve krajiške brigade.

Sem toga što je stalno utvrđivao svoje položaje i što je donekle poboljšao stanje u domobranskim jedinicama, neprijatelj je postao i borbeno mnogo agresivniji, naročito njegova artiljerija i avioni, te su bombama i granatama bili

češće zasipani položaji bataljona u blizini Travnika u Turbeta. Sve to nije uticalo na njihovu visoku borbenu spremnost i aktivnost. Bataljoni su željno očekivali da krenu u nove napade.

Ni obavještajna aktivnost nije smanjivana. O neprijatelju i njegovim namjerama dobijani su podaci od mnogih mještana i saradnika u domobranskim jedinicama, od tih vjernih rodoljuba koje Ustaška nadzorna služba i Gestapo nikako nisu uspjeli otkriti i uhapsiti.

Od značaja je bilo obavještenje, pristiglo u Štab brigade 20. septembra, da će oklopni voz sa 120 Talijana i 40 ustaških legionara krenuti iz Travnika u Turbe. Talijani su, u stvari, bili njemački zarobljenici koji su razoružani kod Dubrovnika u trenutku kapitulacije fašističke Italije. U Travnik i okolinu prinudno su dovedeni da utvrđuju i izgrađuju ustaško-njemački sistem odbrambenih objekata. Borci Drugog bataljona i ojačana četa Četvrtog bataljona bili su najbliže mjestu pogodnom za miniranje željezničke pruge i postavljanje zasjede. U toku noći, u najvećoj tajnosti, posjednuto je Miškića brdo i Radića brdo. Jedan vod boraca, s komandrom Markom Dropcem, pritajio se iznad pruge na suprotnoj strani od borbenog rasporeda bataljona, najbliže mjestu gdje je postavljena nazna mina da zaustavi oklopni voz.

Prozeblu od ležanja na vlažnoj i hladnoj zemlji, borci su jedva dočekali jutro i priželjkivali da oklopni voz što prije naleti. A njega nije bilo u očekivano vrijeme. Oprezni i lukavi neprijatelj je češće mijenjao vrijeme polaska voza iz Travnika u Turbe. Tek u 8 časova i 30 minuta oklopni voz se ukazao na vidiku. Vješti miner Dušan Vujinović, udaljen samo dvjesto metara od željezničke pruge zbog pomanjkanja električne žice, držao je u ruci mašinu za aktiviranje mine i pažljivo pratio nailazak voza. Snažna eksplozija izdigla je oklopne vagone i otkinula ih od lokomotive, koja je uzbrano produžila za Turbe. U vagonima je nastala panika, čuli su se krikovi straha. Neozlijeđeni ustaški legionari brzo su iskakali napolje da bi što prije umakli, a kada im to nije pošlo za rukom, žilavo su se branili koristeći vagone kao zaklon. Njih su najprije bombama zasuli borci Dropčevog voda i prilično prorijedili. Potom je uslijedio juriš i ustaški su legionari savladani.

Nešto kasnije je iz ojačane čete Četvrtog bataljona, isturene u zasjedu prema Travniku, stiglo obavještenje da se približava jača kolona neprijateljskih vojnika uz podršku tenkova. Komandiri četa su požurivali borce da ponesu plijen i povedu zarobljenike dalje od željezničke pruge. U tom času se pojavio oklopni voz iz Turbeta, te osuo paljbu iz mitraljeza i topova. Komandant bataljona je zatražio da stupi u dejstvo protivoklopno odruđe. Već poslije nekoliko granata ispaljenih na njega, voz se udaljio u Turbe.

S druge strane, od Travnika, čulo se brujanje tenkovskih motora i žestoka paljba. Ojačaha četa Četvrtog bataljona nije se mogla oduprijeti nadmoćnom i bolje naoružanom protivniku i užurbano se povlačila. Na vatrenom položaju našao se komandant brigade, pa je s komandantom Drugog bataljona razmotrio novonastalu situaciju. Obojica su smatrali da teren, zbog slabe pokrivenosti, nije baš povoljan za odbijanje napada i povlačenje, ali da se mora učiniti sve da bi se neprijatelj zaustavio u nastupanju.

U jeku borbe pristigli su kuriri s izvještajem komandanta Prvog bataljona da neprijatelj jačim snagama napada položaje njegovog bataljona s namjerom da preko Vidoševića izbije na Ostru glavu, trigonometar 1020, da tako onemogućiti izvlačenje Drugog bataljona iz doline Lašve i da, po mogućnosti, stvori uslove za njegovo uništenje... Preduzete su mjere da se neprijatelj osujeti. Komandantu Prvog bataljona je poručeno da napadačima ne dopusti da se domognu dominantnog vrha, da izdrži dok ne stigne Drugi bataljon i pojača odbranu. Zajedničkim protivudarom bataljoni su primorali protivnika da se povuče u Travnik i okolna utvrđenja. U borbi je ubijeno i ranjeno oko 70 vojnika, a zarobljeno ih

je 88. Zaplijenjena su 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 4 strojnice, 3 pištolja, 2 sanduka topovskih granata i 8.000 puščanih metaka. Eksplozijom mine od 45 kilograma uništen je oklopni voz i oruđa u kupoli njegovih vagona. U napadu na voz i u borbi toga dana život su izgubila 3, a 3 borca su ranjena.

Ozlojeđeni uspjesima Prve krajiške brigade, ustaše i Nijemci, nemajući hrabrosti da krenu u napade širih razmjera, 23. septembra su upotrijebili sva raspoloživa artiljerijska oruđa da učestano tuku partizanske položaje na domaku Travnika. Dolijetali su i neprijateljski avioni i bombardovali. Neprijatelj je ujedno i dalje utvrđivao vlastite položaje. Po tome se moglo zaključiti da strahuje od napada i da će se žestoko braniti. Manji napadi, međutim, i dalje su izvođeni na komunikacijama od Travnika za dolinu rijeke Bosne.

Noću, 27. i 28. septembra, Prvi bataljon, bez jedne čete, uputio se ubrzanim maršem s položaja na Vilenici, preko Kasapovića, Rankovića i rijeke Lašve, u blizinu željezničke stanice Bile, minirao prugu i sačekao voz iz Travnika za Zenicu. Vođa minerskog odjeljenja je strogo pazio na to da mina eksplodira pod vagonima u kojim su bili neprijateljski vojnici. Voz je naišao u 7 časova i strahovita eksplozija je prekratila njegovo kloparanje. Ubijeno je 40 neprijateljskih vojnika i gestapovaca, uništena njihova oprema i naoružanje. Od putnika niko nije nastradao, ali je bilo kontuzovanih i nervno rastrojenih. Zarobljena su 24 vojnika i državna službenika i predati su brigadnom vojnom sudu. Istragom je utvrđeno daje samo jedan domobranski vojnik pošten, a svi ostali su bili zakleti protivnici narodnooslobodilačkog pokreta.

Kad se doznalo o diverziji i uništenju voza, iz Travnika je krenula satnija vojnika, potpomognuta vodom tenkova, da ometa povlačenje Prvog bataljona, ali u tome nije uspjela i pred veće se povukla na polazne položaje.